

UVOD

U ovom članku bavit ću se praksom marginalizacije lezbijki unutar Centra za ženske studije (CŽS dalje u tekstu) u kontekstu Hrvatske danas. CŽS je ženska nevladina udruga, osnovana 1995. i jedina feministička organizacija u državi s interdisciplinarnim programom ženskih studija. Imajući edukaciju kao centralnu aktivnost, Centar ubrzo započinje izdavati djela feminističke teorije i dizajnirati istraživačke projekte. Međutim, CŽS nikad nije napustio svoj primarni cilj – borbu za akademsko priznavanje i integraciju u hrvatski visokoobrazovni sustav koji još uvijek nije akreditirao nikakav žensko/rodno studijski program.

Iz pozicije bivše studentice CŽS, lezbijke i sadašnje studentice programa rodni studija na Centralnoevropskom sveučilištu u Budimpešti, uočila sam kako su lezbij-ska feministička perspektiva, lezbij-ske autorice i iskustva lezbijki marginalizirani, ako ne i isključeni, unutar aktivnosti Centra. Namjera mi je istražiti mogu li se i na koji način te marginalizirajuće prakse dovesti u vezu sa strateškim ciljem CŽS da postane dio hrvatskog visokoobrazovnog sustava. Naposljetku, kroz ovaj ću rad pokušati pronaći mogućnosti za davanje glasa lezbijkama unutar feminizma. Drugim riječima, pokušat ću pronaći što učinkovitiji način da pokažem kako je praksa isključivanja problematična ne samo utoliko što diskriminira ne-heteroseksualne žene, već da je takva pozicija proturječna navodnoj feminističkoj orijentaciji CŽS. U skladu s tim, namjera mi je pronaći diskrepancije između političkih stavova Centra s jedne strane, i njihovih akademskih aktivnosti s druge, u nadi da će te pukotine moći funkcionirati kao potencijalna mjesta za uključivanje posebne problematike koju otvara lezbij-ska perspektiva i za preoblikovanje feminističke politike CŽS.

U svojoj kritici proizvodnje znanja unutar Centra oslanjat ću se na dio feminističke teorije koji problematizira isključivanje teoretizacije i propitivanja normativ-

---

FEMINIZAM U HRVATSKOJ: KAKO LEZBIJKAMA DATI GLAS?

KATJA KAHLINA

ne/normalizirajuće heteroseksualnosti i marginalizaciju lezbijki među feministkinjama (Rich 1980, Kitzinger i Wilkinson 1996, Wilton 1995). Moj glavni argument jest da je tendencija zanemarivanja uloge heteroseksualnosti u društvenoj/kulturnoj proizvodnji rodne binarnosti kamen spoticanja koji onemogućava feminističkoj misli odmicanje od esencijaliziranih kategorija muškog i ženskog. Stoga ću se u ovom radu osloniti na Christine Delphy koja tvrdi da je za feminizam, da bi se otvorili uvjeti za eliminaciju nejednakih odnosa moći, neophodno odbaciti čitav koncept spola/roda (Delphy, 2002).

56

Nadalje, prezentirat ću potencijal materijalističke feminističke perspektive koja razotkriva heteroseksualnost kao društvenu i ekonomsku instituciju povezanu sa društvenom podjelom rada. Kao takva, ona je prisilna praksa koja funkcionira kao pogon u proizvodnji i reprodukciji nejednakih rodnih odnosa koji se temelje na binarnim razlikama između onog što čini muško i onog što čini žensko (Rich, 1980, Wittig, 1992, Hennessy, 2000). Zaključak ove argumentacije bit će da uključivanje normativne heteroseksualnosti u istraživačke projekte nesumnjivo otvara prostor za artikulaciju “lezbijске pozicije” čiji ću potencijal za feminističku teoriju i pokret (uključujući borbu za akademsko priznanje) također argumentirati dalje u članku. Svoje stajalište poduprijet ću konceptom *lez-bivanja*¹ koji je skovala Tamsin Wilton (1995), kategorijom koja nesumnjivo razotkriva nepostojanost jedinstva između roda, spola i žudnje. Ova perspektiva, ukoliko

bude prihvaćena, mogla bi omogućiti feminističkoj teoriji da postane – riječima Judith Butler – “vrlo kritičkom praksom” (Butler 1997), otvarajući prostor za nove uvide o vezama između roda, seksualne razlike i seksualnosti.

Drugi dio teoretskih razmatranja posvetit ću istraživanju problema institucionalizacijskih praksi CŽS u kontekstu Hrvatske danas kako bih utvrdila na koji način stav Centra prema integraciji utječe na njegovu politiku i marginalizaciju lezbijki. Tražeći kontradikcije i diskontinuitete između političko-feminističkih stavova Centra i njegovih znanstvenih aktivnosti, analizirat ću argumente i strategije koje je CŽS razvio u vezi s procesom integracije. Kako bih proširila kontekst ove problematike i identificirala slučaj Centra u kontekstu postojećih debata oko problematične veze između feminizma i akademije, dotaknut ću se i postojećih studija koje propituju poziciju i proces institucionalizacije ženskih/rodnih studija u tzv. “zapadnim” državama (Lowe i Benston 1991, Maynard 1998, Bergman 2000).

Naposljetku, dovodeći proces marginalizacije lezbijki u vezu s institucionalizacijom, ispitat ću kakvo je feminističko znanje imanentno CŽS. S obzirom da je cilj otkriti teorijsku perspektivu na kojoj se ta proizvodnja temelji, usredotočit ću se na izdavačku djelatnost Centra. Prvo ću se posvetiti analizi sadržaja publikacija kako bih istražila politiku izdavačke djelatnosti te organizacije. Međutim, s obzirom da mi je namjera ispitati ideološke temelje u aktivnostima Centra, a imajući u vidu veliki broj publikacija, odlučila sam se fokusirati na *ženski*

---

1 “Lesbian-ness” u originalu (Wilton, 1995).

biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu (*Leksikon* dalje u tekstu; Dijanić et al. 2004) kao reprezentativnu studiju znanstvenih aktivnosti Centra. Koristeći metodu kritičke analize diskursa, analizirat ću retoriku argumentacije kako bih ustvrdila perspektivu iz koje je studija nastala.

U procesu evaluacije *Leksikona*, identificirat ću nedostatke pozicije koja je usredotočena samo na rod te pretpostavlja seksualnost kao njegovu temeljnu datost, ostavljajući je time van teoretiziranja. Također ću istaknuti da ta pozicija rezultira u podupiranju normativnog statusa heteroseksualnosti, što zauzvrat utvrđuje esencijaliziranu rodnu binarnost. Za razliku od takvog stanovišta moj je stav da je odvajanje seksualnosti od roda neophodan korak da bi se omogućilo teoretiziranje njihove kompleksne međuzavisnosti unutar patrijarhalnih društvenih odnosa moći – korak koji bi mogao približiti ČŽS feminizmu kao političkoj praksi.

Izbor materijalističke feminističke perspektive kao vodilje i oslonca za kritiku proizvodnje znanja unutar Centra uvjetovalo je više faktora. S jedne strane, to je pozicija koja povezuje pitanja nejednakih odnosa među rodovima s prisilnom heteroseksualnošću i društvenom podjelom rada, omogućujući na taj način analizu načina na koji su institucije kao heteroseksualnost ili rod povijesno nastale. Stoga vjerujem kako je upravo to pozicija koja će mi omogućiti da razotkrijem manjkavost perspektive koja uvjetuje politiku Centra. Naposljetku, nadam se da ću pokazati potencijal historijskog materijalizma za osporavanje tradicionalnih

pozitivističkih epistemologija, osiguravajući na taj način radikalnu poziciju feminizma unutar sveučilišta.

I. TEORETIZIRANJE RODA, SPOLA I SEKSUALNOSTI

*Ali kada i gdje feminizam odbije izvoditi rod iz spola ili iz seksualnosti, feminizam počinje biti dijelom vrlo kritičke prakse koja osporava heteroseksualnu matricu tako da prati specifičnu društvenu organizaciju svake od tih veza kao i njihov kapacitet za društvenu transformaciju.*²

(Judith Butler, 1997: 12)

Raspravljajući o razilaženju između feminizma i lezbijskih i gay studija, Judith Butler u svom članku “Against Proper Objects” [“Protiv vlastitih objekata”, 1997] postavlja neka od najvažnijih pitanja suvremene feminističke teorije. Kako tvrdi Butler, taj razlaz može se promišljati kao borba oko “vlastitih objekata”. S jedne strane, feminizam prenaglašava rod kao objekt istraživanja zanemarujući tako seksualnost, dok teoretičari/-ke lezbijskih/gay studija tvrde kako bi spol i seksualnost trebali biti objektom istraživanja. I uistinu, tvrdi Butler, većina feminističkih studija bazirana je na pretpostavci o spolnoj razlici kao prirodnoj razlici između “muškaraca” i “žena” koja na taj način utvrđuje spol i seksualnost kao fiksne temelje, onemogućavajući problematizaciju heteroseksualnosti kao normativne/normalizirajuće prakse. Ono što Butler zagovora umjesto toga jest povezivanje problema roda i seksualnosti, te njihovo teoretiziranje kroz međusobnu isprepletenost unutar patrijarhalnih društava.

---

² Moj prijevod.

Iz ovih pretpostavki Judith Butler proizlaze i neka od pitanja relevantna za moje istraživanje: kako ta praksa esencijaliziranja seksualne razlike utječe na marginalizaciju lezbijki unutar feminizma? Što može feministička teorija dobiti teoretiziranjem roda, spola i seksualnosti u njihovoj kompleksnoj međuzavisnosti? Kakav potencijal za feministički politički program u kontekstu institucionalizacije ženskih studija nosi uključivanje koncepta “lezbijka”?

I. I. Feminizam, heteroseksualnost i marginalizacija lezbijki

*Lezbijke će postati vidljive unutar feminizma tek kada institucija prisilne heteroseksualnosti postane ozbiljna meta za analizu i političku akciju.*³

(Wilkinson i Kitzinger, 1994: 12)

58 Čini se da je prisutnost lezbijki oduvijek bio problem za ženski pokret na “zapadu”. Vrlo često one su bile percipirane kao sramota za pokret, prijetnja njegovom kredibilitetu i stoga konstantno marginalizirane ili čak utišavane od strane ne-lezbijskih feministkinja. Kao što tvrdi Tamsin Wilton, takva situacija pod utjecajem je općenite društvene homofobije (Wilton, 1995). Ona također brani stav da je “lezbijsko pitanje” u feminizmu povezano s teškoćama koje imaju heteroseksualne žene prilikom suočavanja s vlastitom heteroseksualnošću i mizoginijom – protiv koje se i same bore – prisutnom u heteroseksualnim vezama. Stoga, sugeriira Wilton, takva situacija ne ostavlja heteroseksualnim ženama nikakav drugi izbor nego da

preuzmu odgovornost za svojju uključenost u heteroseksualne veze, da naprave političko pitanje iz toga umjesto da je zanemaruju kao objekt istraživanja, što ostavlja heteroseksualnost kao “prirodan i nepromjenjiv dio njihove biologije” (ibid., 95).

Međutim, kao što su Kitzinger i Wilkinson istaknule, heteroseksualnost se vrlo rijetko nađe kao predmet feminističkih istraživanja. Naprotiv, ona je najčešće shvaćena kao općepoznata norma, pretpostavka koja nije dovedena u pitanje, kao “način na koji stvari jednostavno jesu”, a gotovo nikad kao društveni fenomen koji je potrebno problematizirati (Kitzinger i Wilkinson, 1996). U svojim zahtjevima za teoretiziranjem heteroseksualnosti kao društveno konstruirane norme, koja bi vodila politizaciji i potakla sumnje u njezinu “prirodnost”, Kitzinger i Wilkinson se oslanjaju na vrlo utjecajan esej Adrienne Rich “Prisilna heteroseksualnost i lezbijaska egzistencija” (1980)⁴ u kojem se autorica trudi oduprijeti brisanju lezbijске egzistencije iz velikog dijela feminističke literature, kritizirajući feministkinje zbog toga što ne propituju prisilnu prirodu heteroseksualnosti i naturalizirajuće načine “bivanja seksualnim”.

Ključne točke eseja A. Rich su (1) da postojí pretpostavka, koja nije dovedena u pitanje, da je većina žena heteroseksualna, a koja je također u velikoj mjeri prisutna i u feminističkoj misli – većina feminističkih djela uopće se ne bavi tom pretpostavkom, a kamoli da tretiraju heteroseksualnost kao prisilnu praksu; (2) obavezna heteroseksualnost je društvena insti-

3 Moj prijevod.

4 Prijevod na hrvatski Kovačević Suzana i Kovačević Sanja: Rich, A. *Prisilna heteroseksualnost i lezbijaska egzistencija*, Kontra, Zagreb, 2002.

tucija koja funkcionira kao sredstvo kojim se kontroliraju žene, a temelji se na interesima i dobitima muškaraca: tako je prisilna heteroseksualnost ustvari ekonomska veza koja se bazira na nejednakoj rodnoj podijeli rada; (3) egzistirajući kao norma, ona briše lezbijke stavljajući ih u domenu devijantnog i ne-normalnog. Na kraju svog rada Rich zaključuje kako su upravo heteroseksualne feministkinje te koje bi morale početi teoretizirati prisilnu heteroseksualnost postavljajući je kao političko pitanje.

S tih pozicija Adrienne Rich razvija argument da feministička misao, kako bi postigla svoje emancipatorske ciljeve, mora biti točnija i pronicljivija, što je moguće postići upravo teoretiziranjem heteroseksualnosti kao prisilne društvene institucije koja funkcionira kao organizator ljudske seksualnosti (kroz druge institucije poput braka, majčinstva, romantične ljubavi i roda). U skladu s tim, razotkrivajući normativnu heteroseksualnost povezanu s dominacijom muškaraca, Rich otvara prostor za moćni potencijal lezbijske egzistencije kao mjesta otpora, kao pozicije s koje je moguće propitivati i analizirati ulogu heteroseksualnosti u stvaranju nejednakih rodnih odnosa. Htjela bih ovdje naglasiti kako je upravo materijalistička feministička perspektiva ta koja je omogućila Rich da prepozna prisilnu heteroseksualnost kao ekonomsku instituciju utemeljenu na nejednakoj rodnoj podijeli rada. Na taj način, povezujući normativnu heteroseksualnost s društvenom podjelom rada, ona stavlja oba problema – opresiju nad ženama i homofobiju u širi kontekst kapitalističkog patrijarhata.

1.2. Rodna/spolna binarnost

*Sve feministkinje odbacuju hijerarhiju rodova/spolova, no samo je manji broj njih spreman priznati kako je logična posljedica tog odbacivanja odbijanje spolnih uloga i nestanak roda.*⁵

(Christine Delphy, 2002: 55)

Rod i spol ključni su koncepti feminističke teorije još od ranih sedamdesetih godina prošlog stoljeća kada je termin rod skovan kako bi obilježio društveno konstruirane kategorije ženskosti i muškosti za razliku od spola koji je temeljen na biološkim razlikama unutar podijele muško/žensko. U skladu s emancipatorskim zahtjevima feminizma, sve feministkinje će tvrditi kako je neophodno eliminirati nejednake odnose među rodovima. Međutim, postoje goleme razlike u vezi sa samim konceptualiziranjem načina za postizanje tog cilja, a upravo te razlike proizlaze iz različitih poimanja spola i seksualnosti. Kao što Butler ukazuje, većina feministkinja ima tendenciju esencijalizirati spolnu razliku, osnažujući time i rodnu binarnost koju kritiziraju. Bez denaturalizacije esencijaliziranih kategorija “muško” i “žensko” zahtjevi za emancipacijom žena mogu biti postavljeni samo unutar postojeće društvene strukture – one koja se sastoji od patrijarhalne rodne podijele. Kako bi se premostio taj esencijalizam unutar feminizma, potrebno je postaviti pitanje: na koji način je rod stvoren?

Pokušavajući odgovoriti na to pitanje, Christine Delphy, jedna od najutjecajnijih francuskih materijalističkih feministkinja, proširila ga je setom pitanja poput: *zašto* je spol

---

5 Moj prijevod.

važniji od ostalih fizičkih obilježja? Ili: zašto su razlike između spolova dihantomne i hijerarhijske kada razlike također mogu biti mnogostrukke? Tražeći odgovore, Delphy dolazi do ključka kako u stvari “rod prethodi spolu”, što implicira kako nema *a priori* postojećih esencijalnih razlika među spolovima, već su one proizvodi društveno ustanovljene hijerarhijske distinkcije između dvije kategorije ljudi – muškaraca i žena. Međutim, u centru razmatranja Christine Delphy zapravo je binarnost (muško/žensko) na kojoj se rodna nejednakost temelji i koja određuje ne samo prirodu njihove veze, već i sam sadržaj tih kategorija: dominantni maskulinitet i feminitet (Delphy, 2002).

60 Ključno pitanje članka Christine Delphy izraženo je u njezinom kriticismu prema onim feministkinjama koje, iako zagovaraju odbacivanje nejednakih rodnih odnosa, ne prihvaćaju da je logična posljedica odbacivanja spolne/rodne hijerarhije ne samo odbacivanje rodnih uloga, već nadilaženje samih kategorija muško i žensko. U skladu s tim je i njezin prijedlog na kraju članka – eliminirati čitav koncept roda temeljen na binarnoj logici koja osigurava mušku dominaciju nad ženama. To je potrebno, tvrdi Delphy, zato što su razlike nastale unutar logike binarnosti – kao što je spol, na primjer – uvijek hijerarhijske i stoga je upravo binarni režim prepreka u postizanju jednakosti. Ono što je potrebno jest odbacivanje čitavog koncepta spola/roda i promišljanje razlika ne kao suprotstavljenih i hijerarhijskih, već kao mnogostrukih i ravnopravnih (ibid.).

U kontekstu marginalizacije prisutne u ČŽS, moje pitanje s obzirom na argument

Christine Delphy je sljedeće: kakav je potencijal u teoretiziranju seksualnosti za eliminaciju rodne binarnosti i odbacivanje koncepta spola/roda? Drugim riječima, na koji način teoretiziranje seksualnosti može otvoriti prostor za mnogostrukost koja nadilazi binarnost rodova?

Iako se Delphy najviše posvećuje isticanju da je pored roda i spol također društvena kategorija, ona vrlo dobro uočava i ulogu heteroseksualnosti u produciranju i reproduciranju hijerarhijske binarnosti rodnih/spolnih razlika. Predlažući termin “komplementarnost” umjesto heteroseksualnosti kao “set izmiješanih reprezentacija koje se vrte oko vjerovanja u neophodnost bliskih i trajnih veza između većine muškaraca i većine žena” (ibid., 57) Delphy pokušava artikulirati heteroseksualnost kao normalizirajuću praksu i domenu proizvodnje esencijaliziranih razlika među spolovima.

Bez obzira koliko su argumenti koje Delphy gradi uvjerljivi za feminističko teoretiziranje roda, spola i seksualnosti, heteroseksualnost i dalje ostaje netaknutom unutar feminističke teorije. Što bi se moglo dobiti prihvaćanjem materijalističke feminističke perspektive koja postavlja pitanja o vezi između patrijarhalnih društvenih odnosa i društvene podijele rada kako ih je formulirala Adrienne Rich i njezinim spajanjem s problematikom spolne/rodne binarnosti predstavljenom od strane Delphy?

1.3. Rod/spol i (hetero)seksualnost iz materijalističke feminističke perspektive

Seksualnost je određen set diskursa kroz koji su ljudski kapacitet za senzacijom i uzbuđenjem i ljudska potreba za društvenim kontaktima povijesno organizirani. Njezina dominantna forma u kapitalizmu je hetero-

*seksualnost. Heteroseksualnost se osigurava putem diskursa i društvenih praksi – romantične ljubavi, braka, vjenčanja, obiteljskih vrijednosti [...]*⁶

(Rosemary Hennessy, 2000: 22)

Jedna od najutjecajnijih perspektiva u problematiziranju roda i seksualnosti u širem kontekstu društvene podijele rada prvotno je predstavljena od strane Gayle Rubin u njezinom članku “Trgovanje ženama: bilješke o “političkoj ekonomiji” spola” [The Traffic in Women: Notes on the “Political Economy” of Sex, 1975], gdje autorica raspravlja na koji su način rod i seksualnost međusobno povezani i postoje kao konvencija. Nadalje, autorica ukazuje na materijalističku osnovu opresije nad ženama – njihovu proizvodnju viška vrijednosti, aktivnosti unutar kućanstva i prokreaciju. Ključna u njezinu članku je tvrdnja kako je ljudska seksualnost dio “društveno-seksualnog sustava” koji organizira seksualne i rodne odnose u određenom društveno-povijesnom kontekstu (Rubin, 1997). Definirajući seksualnost i rod kao produkte ljudske povijesne aktivnosti, njezine postavke pozivaju na analizu načina na koji su ekonomija, politika i seksualnost međusobno povezani u određenom društveno-povijesnom kontekstu, osiguravajući na taj način temelje za daljnji razvoj materijalističkog feminizma.

Jedna od najznačajnijih figura materijalističkog feminizma u SAD danas svakako je Rosemary Hennessy. Hennessy zastupa stajalište kako potencijal materijalističke feminističke

perspektive leži u njezinom inzistiranju na tome da je patrijarhat povijesno uvjetovan i da njegove različite forme ovise o ostalim “društvenim totalitetima”⁷ kao što su klasa i rasa, koji međuzavisno djeluju jedan na drugog u određenom povijesnom trenutku. Slijedeći ovu logiku, materijalističke feministkinje insistiraju na tome da patrijarhalne rodne hijerarhije ne mogu nikada do kraja biti promišljane a da ih se ne poveže s ostalim društvenim strukturama i načinima društvene organizacije različitih aktivnosti unutar određenog konteksta. Takva perspektiva potiče na povezivanje seksualnosti, nejednakih rodnih odnosa i podijele rada u kapitalističkom patrijarhatu. Kada se jednom ta veza prihvati, otvara se čitav niz pitanja: na koji način je prisilna heteroseksualnost povezana s kapitalizmom? Kakav je utjecaj ženskog rada unutar doma na proizvodnju viška vrijednosti kao glavnog mehanizma kapitalizma? Na koji način stvaranje svakojakih razlika koje se baziraju na binarnoj dominantno/podređeno logici služi kapitalističkom sustavu proizvodnje?

Teoretizirajući također iz materijalističke feminističke perspektive, Monique Wittig još od kasnih sedamdesetih tvrdi kako je heteroseksualnost društveni sustav koji se temelji na hijerarhijskim odnosima moći, sustav koji potiče stvaranje spolnih razlika i naturalizira prevladavajuću nejednaku rodnu podjelu rada (Wittig, 1992). Međutim, važno je spomenuti i da Wittig u potpunosti odbacuje termin roda i koristi isključivo koncept spola, naglašavajući

61

6 Moj prijevod.

7 Hennessy koristi termin “društveni totalitet” [social totality] kako bi obilježila društvene strukture koje neprestano djeluju na organizaciju ljudskih života u različitim društveno-povijesnim kontekstima (Hennessy, 2000).

na taj način kako su oba koncepta proizvodi društvene hijerarhije i da spolne razlike pripadaju “ekonomskom, političkom i ideološkom poretku” (ibid., 20). Kako bi elaborirala svoje stanovište, Wittig tvrdi da je kategorija “žene” konstruirana samo unutar heteroseksualnog sustava u kojem one postoje kao klasa – one su te koje obavljaju većinu rada u društvu kroz prakse u privatnoj i javnoj domeni u kombinaciji sa reprodukcijom. I upravo taj zahtjev za reprodukcijom ljudskih života koji je nametnut ženama, osigurava ekonomsku bazu za normativnu heteroseksualnost, naglašava Wittig. Stoga je kategorija spola za nju politička kategorija koja utemeljuje društvo kao heteroseksualno. Još više, za Wittig to je također kategorija koja se odnosi samo na žene:

62 Samo *one* su spol, *jedini* spol, i taj spol je sastavni dio njihovih umova, tijela, djela, gesta; čak su i njihova umorstva i batine spolni [...] Upravo zato moramo ga uništiti i početi misliti dalje od njega ako želimo početi misliti uopće, kao što moramo uništiti spolove kao društvenu realnost ako želimo početi postojati. (Wittig 1992: 8; kurziv u originalu)⁸

U skladu s ovim tvrdnjama, Wittig, poput Christine Delphy, kritizira one feministkinje koje naglašavaju posebnost “žena” i razlike među spolovima obogaćujući pri tome “mit o ženi” i naturalizirajući nešto što je proizvod nejednakih društvenih odnosa. Wittig tvrdi kako potencijal lezbijki i njihovih društvenih praksi

leži u dekonstruiranju konvencija koje konstruiraju spol kao datost. Stoga ona ulogu lezbijki u borbi za bez-spolno društvo vidi u njihovoj poziciji ne bivanja “pravim” ženama, jer “žene” su klasa nastala s obzirom na ekonomsku, političku, ideološku podređenost “muškarcima”, vezu koju lezbijke subvertiraju. Istovremeno, one nisu ni muškarci zbog nedostatka “odgovarajućih” fizičkih obilježja ili svijesti o dominaciji (ibid.).

Međutim, željela bih istaknuti kako, smještajući lezbijke izvan kategorije spola, približavajući se čak i konceptu “trećeg spola”, Wittig propušta prepoznati da je i sama kategorija “lezbijka” proizvod iste heteropatrijarhalne ideologije koja naturalizira koncepte spola i heteroseksualnosti. Definirajući lezbijke na prilično krut, identitetski način, Wittig se i dalje drži koncepta spola i pred-određenosti žudnje, dok njezina idealizacija lezbijstva ostaje slijepa za različitosti i subverzivni potencijal unutar same heteroseksualnosti. Na koji način bi trebalo problematizirati koncept “lezbijka” kako bi se kategorije spola i roda razotkrile kao društveno uvjetovane, te se nestabilno i lažno jedinstvo između spola, roda i seksualnosti pokazalo kao ono koje osigurava prisilnu heteroseksualnost i njezin “prirodni” status?

1.4. “Lez-bivanje”: utvrđivanje potencijala “lezbijke pozicije”

Vrlo važan doprinos u promišljanju kategorije “lezbijka”, drugačiji od onog što ga je dala Monique Wittig, dolazi od strane Tamsin Wilton. Odbacujući pred-određenost i stabil-

---

8 Moj prijevod.

nost identiteta kako je to promovirano politikom identiteta, Wilton predlaže koncept “lez-bivanja” percipirajući lezbijске identitete kao nestabilne kategorije, procese – proizvode “promjenjivih veza između individualnog subjektiviteta, tijela i društva [...] te značenja stvorenih od strane/unutar tih veza” (Wilton, 1995: 30). Definirajući lezbijstvo na taj način, Wilton nadilazi esencijalizam karakterističan za politiku identiteta konceptualizirajući “lez-bivanje” kao aktivnost, društvenu praksu. Na taj način ona otvara prostor za promišljanje načina na koji društvene prakse premašuju društvene norme i vrijednosti, noseći potencijal za propitivanje postojećih normi i poticanje promjena. Njezinim vlastitim riječima:

... “lezbijka” funkcionira kao ugroza artikulaciji roda kao ontološke kategorije unutar društveno-seksualnog okvira; ona je istinski feminističko-politična; “lez-bivanje” nije ništa više nego društveni konstrukt, te nema nikakve izvan-društvene realnosti; *bivanje* lezbijkom “više je od seksualnog identiteta”. (Wilton, 1995: 30; kurziv u originalu)⁹

Konceptualizirajući “lez-bivanje” kao praksu koja “funkcionira kao ugroza artikulaciji roda kao ontološke kategorije”, Wilton destabilizira identitetski koncept lezbijke kakvom je zamišlja Wittig. Promišljajući seksualnost kao čin, praksu i proces ona se upravo približava *queer* teoriji i njezinom zahtjevu za destabilizacijom zami-

šljenog jedinstva između roda, spola i žudnje. U svom djelu *Seksualna (dis)orijentacija [Sexual (Dis)orientation]*, Wilton je prikupila ženska životna iskustva s obzirom na njihovu seksualnost (lezbijsku i ne-lezbijsku) upravo da bi razotkrila diskontinuitet između roda, spola i žudnje. Kombiniranje dvije perspektive – diskontinuiteta i koherencije omogućilo je Wilton da pokaže politički potencijal koncepta “lez-bivanje” demonstirajući kako diskursi rodne binarnosti i prisilne heteroseksualnosti funkcioniraju zajedno (“orođena seksualnost i seksualizirani rod”)¹⁰ kao “režimi uređivanja” pod kojima nastaju patrijarhalni odnosi moći (Wilton, 2004: 60).

Pozicija “lezbijka” nosi snažan politički potencijal upravo stoga što je izravno ugrožena i od strane hegemonije heteroseksualnosti i od strane nejednake podjele među rodovima. Upravo zato je to mjesto s kojeg su ideološki ulazi društvenih institucija heteroseksualnosti i binarnosti roda u proizvodnji i očuvanju patrijarhalnih društvenih odnosa vjerojatno najvidljiviji. S druge strane, ta pozicija također razotkriva jedinstvo roda, spola i seksualnosti kao lažno. Stoga izbor da se govori iz te pozicije otvara mogućnosti za feminizam da postane kritička praksa. Odbijanje da izvodi rod iz spola ili iz seksualnosti omogućilo bi feminističkoj teoriji da obogati kritičke društvene prakse novim uvidima o rodu, spolu i seksualnosti.

Sve u svemu, tvrdim kako kombiniranje lezbijске feminističke perspektive sa materijalističkim feminizmom vodi nadilaženju esencija-

---

9 Moj prijevod.

10 Moj prijevod.

lističkog koncepta spolne razlike. S jedne strane, to bi otvorilo prostor za heteroseksualne žene da propituju heteroseksualnost kao prisilnu i normativnu praksu koja služi podređivanju žena kroz institucije poput majčinstva, obitelji, roda. Takva politizacija heteroseksualnosti nesumnjivo bi vodila njezinoj denaturalizaciji što bi omogućilo veću vidljivost raznovrsnosti seksualnih praksi. Razotkrivanje jedinstva roda, spola i žudnje kao društvenih konvencija također bi pokazalo kako dihotomija na kojoj se čitav koncept roda temelji nije ništa drugo nego fikcija i kako je "lez-bivanje" samo jedna od praksi koje premašuju tu hijerarhijsku binarnost. Na taj način feminizam će napraviti korak dalje u smjeru koji Delphy smatra "logičnom posljedicom" odbacivanja patrijarhalnih rodnihi odnosa: eliminacije roda i promišljanja razlika kao višestrukih i jednakih (Delphy, 2002).

2. CENTAR ZA ŽENSKÉ STUDIJÉ: IZMEĐU SVEUČILIŠTA I CIVILNOG DRUŠTVA

Kako je krajnji cilj pisanja ovog rada istražiti i objasniti moguće kontradikcije između političkog i znanstvenog diskursa CŽS, potrebno je pokazati na koji način širi društveno-politički kontekst utječe na politiku Centra i isključivanje lezbijki. Kako bih ispitala utjecaj društveno-političkog konteksta, odlučila sam usmjeriti pažnju na primarni cilj ove organizacije: integraciju u hrvatski sustav visokog obrazovanja. Istražit ću na koji način taj cilj utječe na njihov feministički program. Prvo ću naznačiti neke općenite sumnje povezane s problematičnim odnosom feminizma i visokoobrazovnih insti-

tucija. Kako bih predstavila kontekst institucionalizacije ženskih studija povezan s procesom evropske integracije, osvrnut ću se na institucionalizacijske prakse i poziciju ženskih/rodnihi studija kako u zapadnoevropskim tako i u istočnoevropskim, to jest postsocijalističkim zemljama. S obzirom da se ovaj rad ponajviše bavi upravo hrvatskim kontekstom, posebno ću naglasiti specifičnosti tog konteksta i njegov utjecaj na političke stavove Centra dajući kratak pregled hrvatskog feminističkog nasljeđa i razvoja CŽS tokom proteklog desetljeća. Naposljetku, analizirat ću diskurzivne strategije i argumente koje je Centar razvio u cilju ostvarivanja svoje težnje za institucionalizacijom.

2.1. Vječita nevolja: ženski studiji i sveučilišta

Ženski studiji prvi su se puta pojavili u SAD u drugoj polovini šezdesetih godina prošlog stoljeća kao dio ženskog pokreta za ravnopravnost. Konceptualizirani kao njegova edukacijska komponenta, cilj im je bio osigurati znanje o podređenosti žena kao početak za daljnja promišljanja i iznalaženje načina za eliminaciju postojeće društvene nejednakosti (Maynard, 1998). Unutar evropskog konteksta ženski studiji su se počeli pojavljivati tokom sedamdesetih godina i to isključivo na zapadnom dijelu starog kontinenta. Unatoč mnogim razlikama između SAD i Evrope, moguće je izdvojiti vrlo slične probleme i rasprave vezane za interakciju između ženskih studija i sveučilišta. Jedno od najvažnijih (i još uvijek vrlo aktualnih) pitanja je ono o kompatibilnosti ili, radije, nekompatibilnosti ženskih studija i sveučilišnog sustava. Najveći jaz među njima upravo je na tragu po-

litičkog cilja feminizma: raskrinkavanje društvenih institucija visokog obrazovanja kao sastavnog dijela patrijarhalne društvene strukture. Sveučilišta funkcioniraju kao podrška dominantnoj patrijarhalnoj ideologiji ističući svoj ultimativni utjecaj u produkciji znanja: tvrdeći kako je znanje koje oni proizvode “objektivno”, odnosno, da ono otkriva istinu, “ono što jest”, sveučilišta ustvari funkcioniraju kao apsolutni autoriteti koji postavljaju parametre onog što će se uopće zvati znanjem. Na taj način oni prikrivaju određene ideološke postavke tog pozitivističkog koncepta znanja kako bi osigurali vlastiti autoritet i moć.

U isto vrijeme feminizam kao politički emancipatorski projekt teži eliminaciji dominantne patrijarhalne ideologije. Kako bi razotkrio društvene mehanizme proizvodnje i održavanja patrijarhalnih društvenih hijerarhija, feminizam ističe kako je navodna akademska objektivnost zapravo produkt iste ideologije i sredstvo za održavanje *statusa quo*. Tvrdeći kako je svako znanje obavezno pozicionirano, feminizam suprotstavlja pozitivističkoj epistemologiji znanje koje je otvoreno kritičko i vrijednosno obilježeno. Na taj način, kao što su Lowe i Benston također ustvrdile, institucionalizacija ženskih studija i žensko-studijskih programa nosi potencijal, koji je osiguran kroz fokusiranje na ženska iskustva, za proizvodnju radikalne kriti-

ke postojećeg društvenog poretka, te za razvijanje strategija za njegovu transformaciju, posebno eliminaciju opresije nad ženama unutar samog visokoobrazovnog sustava (Lowe i Benston, 1991).

Međutim, kako bi sačuvali svoj autoritet i moć, sveučilišta uključuju feminizam kao dio potrebne reforme da bi se očuvao postojeći poredak. Nadalje, upravo je liberalni feminizam koji ne propituje same institucije, te traži poboljšanje položaja žena unutar postojećeg društvenog poretka najpogodniji za integraciju. To znači da je moguće da će ženski studiji postati sveučilišna dimenzija šireg procesa ozakonjenja rodnog *mainstreaminga*^{II} i služiti kao sredstvo za osiguravanje patrijarhalnih društvenih struktura.

Imajući to u vidu, javljaju se sljedeća pitanja: kako je moguće pomiriti te očite proturječnosti? Gdje bi moglo biti mjesto ženskih studija, s njihovim ciljem uzurpiranja društvenog poretka, unutar institucije čija je funkcija njegovo očuvanje? Što je neminovan gubitak za feminističku politiku u procesu institucionalizacije ženskih studija? Ili, drugim riječima, na koji način je moguće sačuvati političku dimenziju feminizma unutar sveučilišta?

Ova pitanja bacaju svjetlo na još jedno važno pitanje – ono o stvarnim modelima institucionalizacije, koji se, u većini slučajeva, kreću

II Ovaj termin prijevod je engleske kovanice *gender mainstreaming* koja se koristi za označavanje globalne strategije za promociju rodne jednakosti (<http://www.un.org/womenwatch/osa-gi/gendermainstreaming.htm>). ČŽS u suradnji sa stručnjacima/-kinjama s Pravnog fakulteta u Zagrebu predlažu rodno osviještenu politiku kao hrvatski prijevod navedenog pojma (Kašić et al., 2005). Ja sam se, pak, odlučila za varijantu rodni *mainstreaming* kako bih naglasila *mainstreaming* komponentu ove kovanice u čijem korijenu se nalazi pojam *mainstream*, odnosno, glavna struja ili glavna tendencija (Filipović et al., 667: 1999), istaknuvši time kako *gender mainstreaming* ustvari označuje dodavanje rodne dimenzije dominantnoj ideologiji.

između autonomije i integracije. Prema nekim istraživanjima o institucionalizaciji ženskih studija u evropskom kontekstu (projekt ATHENA), borba oko autonomije vezana je za pitanje gdje locirati ženske studije unutar postojećeg sveučilišnog sustava. Integracija se sastoji od uključivanja ženskih studija u postojeće discipline (kao što je književna kritika, psihologija, sociologija, povijest) dodajući feminističku perspektivu ili “žensku problematiku” postojećim programima, dok autonomni status interdisciplinarnih ženskih studija znači poseban odsjek unutar fakulteta/sveučilišta. Između ta dva pola obično postoje različiti stupnjevi i modeli integracije, a moguće je čak i kombinirati integraciju i autonomiju kao dio “dvostruke strategije” (Bergman, 2000).

66 Na različitost modela i tipova uključivanja ženskih studija u visokoobrazovni sustav u velikoj mjeri utječe društveno-povijesni kontekst u kojem su se oni pojavili. Tako ženski studiji u Evropi postoje u različitim formama i modelima integracije. Najveći broj i raznolikost žensko-studijskih programa postoji u Sjeverozapadnoj Evropi, posebno u nordijskim zemljama gdje oni postoje na sveučilištima i ostalim institucijama visokog obrazovanja još od ranih osamdesetih godina prošlog stoljeća (Bergman, 2000). Za te je države također karakteristična spomenuta “dvostruka strategija” – s obzirom na tradicionalno podržavanje rodne jednakosti od strane lokalne vlasti i državnih tijela. Međutim, ističe Bergman, ta je potpora velikim dijelom motivirana politikom rodnog *mainstreaminga* i stoga stavlja ženske studije u službu državne politike, što može biti vrlo problematično. Takvi navodno rodno-neutralni i neutralizirajući

diskursi i političke prakse, tvrdi Bergman, trebali bi također biti objektom feminističkog istraživanja koje bi otkrilo patrijarhalne odnose moći još uvijek prisutne u nordijskim zemljama. Smatram da je važno istaknuti ovu ambivalentnost s obzirom da su slične tendencije prisutne u kontekstu institucionalizacije u Hrvatskoj i unutar aktualnog projekta “ATHENA: Stvaranje evropskih ženskih studija” kao dijela evropskog integracijskog procesa.

Jedno od najvažnijih obilježja razvoja ženskih studija u postsocijalističkim zemljama, izuzev Jugoslavije koja nije bila pod izravnim utjecajem Sovjetskog Saveza, jest izostanak snažnijeg ženskog pokreta iz kojeg je proizašla većina ženskih studija na “zapadu”. Stoga je osnivanje ženskih studija započelo tokom procesa “tranzicije” državnog socijalizma u kapitalizam. U tom kontekstu, većina novoosnovanih studija bila je pod snažnim utjecajem “zapada” – preko američkih donatora s jedne strane i zapadnjačkih feminističkih koncepata i programa s druge.

Sudeći prema istraživanjima unutar ATHENA projekta, Institut Otvoreno Društvo i Ford fondacija financirali su velik broj ženskih/rodnih studijskih programa u postsocijalističkim državama: od magisterijskih (MA) programa rodnih studija na Centralnoevropskom sveučilištu u Budimpešti i Fakultetu političkih znanosti i sociologije u sklopu Evropskog sveučilišta u Petrogradu do Centra za ženske studije na Fakultetu za filozofiju i umjetnost u Pragu. U Varšavi postoji interdisciplinarno istraživačko udruženje za pitanja roda pri Institutu primijenjenih društvenih znanosti koje je osnovano u suradnji sa Sveučilištem Michigan i

Friedrich Ebert fondacijom, dok je integracija Centra za ženske studije u Tallinnu bila sponzorirana od strane UN-ovog programa za razvoj. Indikativna je i činjenica da su programi ženskih/rodnih studija u postsocijalističkim državama u velikoj mjeri dio odsjeka za anglistiku i/ili američke studije i/ili književnost (Braidotti et al., 2000). Međutim, unatoč sličnostima, danas ženski studiji u postsocijalističkim državama otkrivaju veliku raznolikost s obzirom na modele i statute unutar ili izvan sveučilišnog sustava.

2.2. Ispreplitanje feminističkih tradicija: ČŽS kao “treći val”

Feminizam se u Jugoslaviji pojavio još u kasnim šezdesetim godinama prošlog stoljeća i bio je, kako tvrdi Đurđa Knežević¹² u svom radu o povijesti feminizma na jugoslavenskim prostorima, uvjetovan kako feminističkim pokretom na “zapadu”, tako i specifičnostima jugoslavenskog socijalističkog društva, koje je bilo donekle liberalno i u određenoj mjeri otvoreno za pluralnost političkih misli i društveni kriticizam (Knežević, 2004). Iako je feminizam u Hrvatskoj do raspada Jugoslavije (početkom devedesetih) bio tek dio šireg feminističkog pokreta u čitavoj Jugoslaviji, u ovom ću se radu fokusirati isključivo na razvoj feminističkog pokreta unutar hrvatskog konteksta.

Kao što Knežević ističe, feminizam u Hrvatskoj može se podijeliti u tri različite faze. Prvu fazu pratimo od kasnih šezdesetih do kraja sedamdesetih godina, kada je osnovana i prva formalna feministička grupa “Žena i društvo”

koja je okupljala većinom studente/-ice Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Tokom te prve faze, feministkinje su gotovo isključivo bile orijentirane prema teorijskoj samoidentifikaciji s ciljem legitimiziranja feminizma unutar sveučilišta i u medijima. Nadalje, Knežević čak prepoznaje i golem politički angažman u radovima “prvih feministkinja”, koje izražavaju kriticizam prema postojećem društvenom poretku i traže radikalnu transformaciju (Knežević, 2004).

Snažan politički angažman “prvih feministkinja” rezultirao je masovnim pokretom za podizanje svijesti koji je karakterističan za osamdesete i prelazak u drugu fazu. Knežević ističe kako je aktivistički “drugi val” nastao iz kritike “samo pričanja i pisanja” tokom sedamdesetih, te je kao reakcija na to od sredine osamdesetih osnovano nekoliko feminističkih aktivističkih grupa sa jasnim ciljem praktičnog, izravnog djelovanja na poboljšanje položaja žena u društvu. Ovaj *mainstreaming* hrvatskog feminizma imat će velik utjecaj na feminističke prakse u devedesetim.

Početak devedesetih karakteriziraju radikalne promjene društveno-političkog konteksta: kraj socijalističkog društva praćen ratom (1991.–1995.). Nadalje, devedesete u Hrvatskoj obilježila je vladavina ekstremno tradicionalističke, nacionalističke i konzervativne politike HDZ-a (Hrvatske demokratske zajednice). U novoj društvenoj/povijesnoj klimi većina prijašnjih feminističkih organizacija je iščezla, te su se pojavile nove. Na tragu aktivističkog naslijeđa iz osamdesetih, motivirane ratnim okruženjem, novoosnovane grupe fokusirale su se pri-

12 Đurđa Knežević je feministkinja, povjesničarka, osnivačica i voditeljica Ženske infoteke, ženskog informacijskog i dokumentacijskog centra osnovanog 1992.

je svega na pomaganje ženama žrtvama rata. Međutim, rastrzan početak devedesetih obilježili su i drugačiji projekti, između ostalih osnivanje Ženske infoteke, prvog ženskog informacijskog i dokumentacijskog centra. Nadalje, u vrijeme kad se rat bližio kraju, 1995. osnovan je CŽS, jedina feministička organizacija u Hrvatskoj fokusirana na edukaciju. U svom članku "Ženski studiji u Hrvatskoj: između feminističkog senzibiliteta i kritičke odgovornosti" ["Women's Studies in Croatia: Between Feminist Sensibility and Critical Responsibility", 2005] Biljana Kašić, jedna od suosnivačica i sadašnja članica organizacijskog tima Centra, kao specifičnost za nastanak te organizacije vidi kontekst rata i vrlo tradicionalnog, mizoginog hrvatskog društva devedesetih što se također reflektiralo i unutar sveučilišta:

68

Smatram ženske/rodne studije [...] specifičnim s obzirom na razloge njihovog osnivanja kao i konteksta u kojem su se pojavili, što nije bio samo kontekst rata, nego i mizoginih, šovinističkih i konzervativnih tendencija prema bilo kakvoj kritičkoj emancipatorskoj teoriji i promjenama unutar polja društvenih i humanističkih znanosti. (Kašić, 2005: 33)¹³

S obzirom na snažan konzervativizam prisutan na sveučilištima, koji je priječio novim kritičkim

studijima da uđu u taj sustav, neke od najutjecajnijih feministkinja u državi¹⁴ odlučile su osnovati ženske studije kao nevladinu organizaciju. Važno je ovdje naglasiti da su sve osnivačice CŽS i dalje vrlo bliske suradnice Centra – sudjeluju u njegovim edukacijskim i izdavačkim aktivnostima. Osim suradnica, Centar ima i svoje zaposlenice, odnosno, članice organizacijskog tima – osobe koje su zadužene za organizaciju njegovih aktivnosti, te kreiraju istraživačke projekte.¹⁵

Kao što Kašić tvrdi, jedan od glavnih razloga za takvu "separatističku" van-institucionalnu koncepciju jest kontekst "zamrznutog vremena" na sveučilištu u smislu odbijanja bilo kakve reformističke prakse, te nedostatak inicijative za ikakvo usklađivanje s evropskim sustavom visokog obrazovanja. Kao dio takve konzervativne ideologije također je bio i "gotovo neshvatljiv otpor prema kritičkim glasovima koji su dolazili iz feminističkih krugova",¹⁶ dodaje Kašić (Kašić, 2005: 32).

Međutim, ulazak u hrvatski visokoobrazovni sustav bio je uvijek jedan od najvažnijih političkih ciljeva Centra. U isto vrijeme, određene pogodnosti davala im je i njihova pripadnost civilnoj sceni. Pozicija izvan državnih institucija omogućila je CŽS veću autonomiju u kreiranju programa:

Nastajući izvan Sveučilišta, ali tek djelomično unutar preklopivih mjesta žensko-akti-

13 Moj prijevod.

14 Osnivačice Centra su: Bagić, A., Borić, R., Čačinović, N., Iveković, S., Jelavić, Ž., Kašić, B., Lukić, J., Pamuković, N., Ratković, K., Teršelić, V., Tolle, N., Uzelac, M. Neke od tih feministkinja bile su aktivne još tokom sedamdesetih i osamdesetih godina.

15 Kašić, B., Barada, V. (bivša članica), Pešut J., Prlenda, S., Bulić, I., Jakopec, S., Petrinjak, M.

16 Moj prijevod.

vističke i umjetničke scene, od samog je početka oblikovao svoje identitetsko mjesto premošćivanjem prijepora između “akademskog” i “aktivističkog”, teorijskog i iskustvenog, kreirajući nove kritičke modele spoznavanja. (Barada et al., 2003: 54)

Pozicija “između” institucionalnog sektora i aktivističke scene oduvijek je bila važna sastavnica identiteta Centra. S jedne strane, ta je pozicija dio povijesnog naslijeđa koji je utkan u nju. S druge strane, stalno pregovaranje između državnih institucija i civilne scene otvorilo je mogućnosti za određen radikalizam, kao i za stvaranje jačeg saveza između ženskih studija i ženskog aktivizma.

Biljana Kašić (2005) tvrdi kako je glavna ideja Centra od samog početka bila dizajnirati i razviti svoj vlastiti model edukacije koji bi na različite načine povezivao feminističku teoriju, aktivizam i umjetnost. Nadalje, ona ističe da je jedan od najvažnijih ciljeva takvog načina feminističkog obrazovanja motivirati studentice za kritičko i kreativno mišljenje i aktivni angažman u istraživanjima i u svojim vlastitim aktivističkim projektima. Stoga, naglašava Kašić, Centar osigurava studenticama “siguran i motivirajući prostor za kreativno učenje i osobni rast” (Kašić, 2005: 34).¹⁷

Međutim, Kašić ne spominje da se sigurnost tog prostora temelji na isključivanju muškaraca iz njega, što je na tragu separatističkih tendencija radikalnog feminizma i njegove težnje za stvaranje što nezavisnijih ženskih studija. Prema logici radikalnog feminizma, auto-

nomija je potrebna kako bi se osigurao siguran prostor za žene, što bi onda omogućilo radikalnu kritiku društva, te poziv za eliminaciju svih oblika postojećih patrijarhalnih struktura. Međutim, kako Lowe i Benson (1991) primjećuju, velika je vjerojatnost da će se upravo ta radikalna feministička perspektiva izgubiti u procesu institucionalizacije.

S obzirom na slučaj ČŽS i moj osobni stav da je neophodno sačuvati radikalnu poziciju i nakon integracije u visokoobrazovni sustav, nameće se sljedeće pitanje: na koji način se radikalizam Centra reflektira kroz njihove strategije i koncepte vezane uz proces institucionalizacije?

2.3. Institucionalizacija ČŽS: autonomija ili državna politika?

S obzirom na samu logiku institucionalizacije – procesa ulaska na sveučilište, instituciju koja je u službi promocije dominantnih ideologija i održavanja postojećeg društvenog poretka, taj proces prijeti otupljivanjem kritičke oštrice ženskih studija i de-radikalizacijom njihove politike. Stoga smatram neophodnim za bilo kakvu evaluaciju strategija i argumenata koje je Centar razvio posvetiti pažnju njihovoj težnji za ulazak u hrvatski visokoobrazovni sustav.

Kao što sam naglasila ranije, velik je utjecaj tzv. “vanjskih” faktora na modele i strategije vezane uz institucionalizaciju. “Zamrznute” devedesete su paralelno sa “tranzicijskim” periodom i razvojem civilnog društva gurnule ČŽS u separatizam, smještajući ih u mrežu nevladinih udruga.

69

---

17 Moj prijevod.

Na početku 2000, sa krajem vladavine konzervativnog, nacionalističkog HDZ-a, nova vlada koalicije lijevog centra odbacila je agresivni nacionalizam i, u skladu sa svojom proevropskom politikom započela s promocijom vrijednosti liberalne demokracije. To je, između ostalog, značilo značajne reforme kako na planu nejednakih rodni odnosa tako i na planu sustava visokog obrazovanja. S novim *Žakonom o ravnopravnosti spolova* (2003) i *Žakonom o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju* (2003) prostor za ženske studije unutar sveučilišta počeo se otvarati. Dok *Žakon o ravnopravnosti spolova* slijedi preporuke EU i promovira rodni *mainstreaming*, *Žakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju* iako ne uključuje rodnu dimenziju, osigurava reformu visokog obrazovanja u skladu sa standardima EU određenim *Bolonjskom deklaracijom*.

Ovi standardi, koji su u Hrvatskoj u procesu prihvaćanja, većinom su fokusirani na osiguravanje kooperacije i pokretljivosti među studentima/-cama i znanstvenicima/-cama kako bi se uspostavio evropski prostor visokog obrazovanja sa svojim prepoznatljivim sustavom koji bi bio konkurentan na međunarodnoj razini. Tako se, prema *Bolonjskoj deklaraciji*, sveučilišta potiču na razvijanje zajedničkih kriterija i metodologija, te prihvaćanje sustava temeljnog na dva osnovna ciklusa – dodiplomski i postdiplomski, uvodeći ECTS bodovanje da bi se omogućila što veća pokretljivost.

Od početka 2000. CŽS počeo je razvijati strategije i istraživati “najprikladnije načine i mogućnosti integracije ženskih studija u hrvat-

ski sveučilišni sustav” (Kašić, 2005: 37).¹⁸ U tom smislu, najangažiraniji rad bio je istraživački projekt *Ženski/Rodni studiji – integracija u hrvatski sveučilišni sustav*, rezultati kojeg su objavljeni i izdanju CŽS *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje* (Barada et al., 2003). Cilj studije bio je istražiti pravne, epistemološke i povijesne osnove koje bi mogle poslužiti kao potencijalni argumenti za podršku integraciji ženskih studija u visokoobrazovni sustav. Nadalje, studija također teži predstaviti ženske studije kao cijenjenu i, iznad svega, neophodnu akademsku disciplinu.

Prema gore spomenutoj studiji, Centar je razvio dva potencijalna modela integracije s težnjom očuvanja svojih originalnih, prilično radikalnih interesa – biti mjesto za eksperimentiranje, istraživanje novih načina spoznavanja, poticanje kritičkog mišljenja, te kombiniranje aktivizma i teorije. Prvi model koncipira ženske studije kao zasebnu jedinicu, tj. kao poseban odsjek ili studij unutar fakulteta/sveučilišta. Prema drugom modelu CŽS bio bi nezavisan institut unutar ili izvan sveučilišta sa istraživačkim, mentorskim i edukacijskim aktivnostima. Dok prvi koncept osigurava legitimnost ženskih studija kao posebne akademske discipline omogućavajući istovremeno razvoj vlastitih programa kao i epistemoloških i metodoloških pristupa, drugi bi im mogao osigurati status visoke kompetencije unutar visokoobrazovnog sustava (Barada et al., 2003). Unatoč formalnim razlikama, oba modela omogućavaju ženskim studijima očuvanje njihovih feminističko-političko-emancipatorskih težnji, te otvaraju prostor

---

18 Moj prijevod.

za napad na tradicionalne epistemološke i metodološke norme.

Ovi prijedlozi u skladu su s argumentima iznesenim tokom javnih debata koje je organizirao sam Centar 2002. godine. Teme rasprava bile su vezane uz potencijale ženskih studija unutar sveučilišnog sustava. Neki od radova predstavljeni u tim prilikama objavljeni su u spomenutoj studiji o institucionalizaciji koju su uredile Barada et al. (2003). Većina argumentata govori u prilog potrebi za što samostalnijim modelom integracije. Eva Bahovec, jedna od danas najpoznatijih slovenskih feministkinja, u svom radu "Feminizam kao epistemološki projekt" naglašava subverzivni potencijal feminizma i njegovu težnju za kritiziranjem "službenog znanja", ili, drugim riječima, "sve ono što se predaje na fakultetima" kako je sama Bahovec to formulirala (Barada et al., 2003: 113). Govoreći kao predstavnica CŽS, Biljana Kašić je dotaknula pitanje političkog i teorijskog potencijala ženskih studija za emancipaciju žena. Istovremeno, Kašić je izrazila i sumnju u moguće političke gubitke tokom procesa institucionalizacije:

S tim povezana, živa je i svijest o rizicima usustavljanja u institucionalni *mainstream*, posebice sveučilišni. Jer postavlja se, s jedne strane, pitanje u kojoj je mjeri sveučilišni prostor doista prostor autonomije i dijaloziranja kritičkog mišljenja te tako i prostor usustavljanja kategorije spola/roda odnosno ženskostudijskog programa. S druge se, pak, strane pitamo kako umetnuti razliku kao epistemološki problem, o čemu govori i Rosi Braidotti, a izbjeci zamke fe-

minističkog esencijaliziranja? (Barada et al., 2003: 121; autoričin kurziv)

Iz ovog je isječka očito kako je Kašić skeptična u pogledu na institucionalizaciju, te moguće posljedice tog procesa na kritičku praksu ženskih studija. Čak i više od toga, autorica pokazuje i zabrinutost zbog zamki feminističkog esencijaliziranja koje pred teoretiziranje spolne razlike postavlja dominantna patrijarhalna epistemologija. Međutim, iako su strepnje koje izražava Kašić povezane upravo s deradikalizacijom i depolitizacijom feminizma unutar sveučilišnog sustava, konkretne strategije i modeli integracije koje predlaže CŽS upravo pripadaju institucionalnom *mainstreamu*, što ukazuje na postojanje diskrepancije među diskursima.

Iako Kašić izražava strah od *mainstreaminga*, potencijal za konačni ulazak u sustav visokog obrazovanja CŽS vidi u hrvatskoj proevropskoj politici, posebno u procesu usklađivanja različitih društvenih praksi prema evropskim normama. Stoga, dio njihovih aktivnosti i argumentata se, s jedne strane, temelji na politici rodnog *mainstreaminga* nametnutog direktno od strane EU, te, s druge strane, na ranije spomenute reforme visokoobrazovnog sustava. Vjerojatno u skladu s tom strategijom, Centar smatra upravo nordijski model ženskih studija koje podupire država u skladu s politikom rodnog *mainstreaminga* kao ideal integracije (Barada et al., 2003).

Dokaz koji možda najviše govori u prilog gore iznesenim tvrdnjama je prijedlog osmosemestralnog obrazovnog programa namijenjenog *Filozofskom fakultetu u Zagrebu*, koji, prema Barada et al., CŽS smatra kao jednu od njima naj-

relevantnijih visokoobrazovnih institucija u državi. Program je predstavljen fakultetskom Vijeću koje ga je prihvatilo. Međutim, s obzirom na tekuću reformu unutar te institucije, proces institucionalizacije je odgođen (Barada et al., 2003).

Prema ciljevima programa, evidentno je kako prijedlog CŽS slijedi naputke iz *Bolonjske deklaracije* vezane uz osiguravanje pokretljivosti među studentima/-cama i predavačima/-cama, promovirajući istovremeno evropski sustav visokog obrazovanja. Bliska evropskim standardima je također i dimenzija rodnog *mainstreaminga* svojstvena programu, posebno u definiranju ciljeva: educirati stručnjake/-kinje za daljnje promicanje rodne dimenzije u različitim društvenim institucijama poput medija, sveučilišta, tijela državne uprave, škola.

72 Kako bi osigurao potporu državnih institucija s jedne strane, te postao dijelom evropske mreže ženskih studija s druge, Centar je postao članom nekoliko evropskih ženskostudijskih udruženja: WISE – Women's International Studies Europe, AOIFE – Association of Institutions for Feminist Education and Research in Europe, te ATHENA II – Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe i ATHENA Student forum. Direktna posljedica sudjelovanja u evropskim ženskostudijskim mrežama bilo je dobivanje potpore EU koja se očituje u preporuci za institucionalizaciju CŽS kao zasebne jedinice unutar fakulteta/sveučilišta (ibid.).

Međutim, kao što sam već naglasila, savez između ženskih studija i državne politike može biti vrlo problematičan u smislu onemogućavanja ženskim studijima istraživanje samog

koncepta rodnog *mainstreaminga*. Moguće je čak otići i korak dalje, te predvidjeti da bi, u skladu s politikom rodnog *mainstreaminga*, ulazak ženskih studija na sveučilište u sklopu reforme visokog školstva mogao postati stvarnim ozakonjenjem državne politike u polju visokog obrazovanja. Na taj način, tokom procesa *mainstreaminga*, ženski studiji gube svoju radikalnu poziciju i ne mogu više biti akademsko mjesto za proizvodnju radikalnog društvenog kriticiзма.

Raspravljajući pitanja institucionalizacije CŽS u svjetlu postojećih debata o problematičnoj vezi feminizma i akademije, otkrila sam određene kontradikcije između argumenata i strategija koje je Centar razvio. Međutim, u skladu s ciljevima postavljenim na početku ovog rada, posebno sam zainteresirana za istraživanje utjecaja koje usmjeravanje na institucionalizaciju ima na proizvodnju znanja u Centru. Što biva isključeno tokom procesa institucionalizacije?

3. TEORIJA, AKTIVIZAM I UMJETNOST: FEMINISTIČKA PROIZVODNJA ZNANJA CŽS

Kako bih istražila utjecaj integracijskog procesa na znanje koje CŽS proizvodi, u ovom ću se poglavlju posvetiti izdavačkim djelatnostima Centra. Cilj mi je razotkriti politiku koja stoji iza tih aktivnosti. Kako bih to postigla, primijenit ću metodu analize sadržaja da bih identificirala koja feministička djela je Centar odlučio objaviti – koje su teme i problematika pokriveni, ali i što je to što nije ušlo u područje interesa Centra. Da bih približila čitateljima/-cama proces svoje analize, prvo ću razja-

sniti metodološke korake, te izbor samih podataka.

3.1. Metodologija i podaci

U analitičkom dijelu ovog rada, istražiti ću tekstualnu produkciju Centra. Cilj ove tekstualne analize njegovih izdanja je razotkriti teorijsku perspektivu koja utječe na proizvodnju znanja u njegovim publikacijama. Kao metodu izabrala sam kritičku analizu diskursa po Normanu Faircloughu (2003), koji tvrdi da je jezik društvena praksa u interakciji s drugim, ne-jezičnim, elementima društvenog života – kao što je borba za integraciju u ovom slučaju, koji su iskazani u diskursima kroz koje su društvene prakse reprezentirane. Korištenje jezične analize u određivanju perspektive koja stoji iza tekstualne produkcije značenja omogućit će mi da otkrijem ideološku podlogu aktivnosti vezanih uz institucionalizaciju.

Važno je ovdje naglasiti da je pozicija ČŽS kao nevladine udruge čiji je cilj transformacija u sveučilišnu instituciju faktor koji uvjetuje različitost njegovih aktivnosti, te stvaranje vlastitog obrazovnog programa i materijala, objavljivanje feminističke teorije i kreiranje istraživačkih projekata. Nadalje, iako je i obrazovni program od velike važnosti za afirmaciju ČŽS unutar polja visokog obrazovanja, on će ostati izvan moje analize. Ovaj izbor može se opravdati najmanje dvama razlozima. Prvo, analiza obrazovnog programa morala bi svakako obuhvatiti problematiku feminističke pedagogije i dinamike unutar učionice, što bi skrenulo moj fokus u drugom smjeru. Drugo, obrazovne prakse pripadaju u domenu više “internih” aktivnosti koje uključuju ograničen broj posebno

zainteresiranih pojedinki. A kako je edukacijski program uz to otvoren samo ženama, to ga dodatno čini “nedostupnim znanjem” u određenom smislu. Stoga smatram da su, u kontekstu njihove dostupnosti javnosti, izdavačke aktivnosti važnije – bolje služe reprezentaciji Centra pred javnošću općenito, a posebno unutar akademske zajednice.

Analiziranjem publikacija ČŽS cilj mi je istražiti izdavačku politiku. Stoga ću analizirati koje su određene teme i problematika zastupljeni s obzirom na njegova glavna obilježja i samopredstavljanje. Međutim, osobito mi je važno identificirati i ono čega nema, što nije ušlo u područje interesa Centra.

Što se tiče mog izbora samog tekstualnog materijala, morala sam odlučiti na koji tekst ili tekstove usmjeriti svoju pažnju, s obzirom na prilično velik broj izdanih djela. Stoga sam se odlučila fokusirati na *Leksikon* kao reprezentativnu studiju feminističkog znanja koje ČŽS proizvodi.

Moj izbor upravo ove studije višestruko je motiviran. Jedan od razloga je, u određenom smislu, “dvostruka” pozicija te studije. Osim što je feministički projekt, ona je i povijesno istraživanje koje bi moglo pridonijeti legitimiziranju feminističkog znanja koje Centar proizvodi unutar hrvatskog akademskog polja. Ono što me dodatno potaknulo na analizu baš ove studije jest činjenica da je *Leksikon* dio istraživačkog projekta provedenog od strane samog ČŽS, te kao takav također predstavlja istraživačke aktivnosti Centra. Sljedeći motiv mog izbora leži u samoj temi: iako je to studija o društvenoj konstrukciji *žene* u kontekstu socijalizma, ženska seksualnost isključena je iz istraživanja. U tom

smislu, ostavljajući heteroseksualnost netaknutu, *Leksikon* slijedi praksu esencijaliziranja ženskih identiteta, što osigurava binarnost i rodnu hijerarhiju, istovremeno isključujući sve kategorije žena koje ne spadaju u esencijalizirani koncept ženskosti – među njima i lezbijke. Analiza argumenata kojom ću se baviti bit će stoga usmjerena na razotkrivanje ideološke motivacije ovakve tekstualne prakse.

Kako bih identificirala perspektivu koja utječe na esencijalizaciju kategorije “žena” i isključivanje lezbijki iz *Leksikona*, usredotočit ću se na retoriku argumenata kako bih detektirala ključna mjesta unutar argumentacijske linije. Prema Gill i Whedbee, analizom načina na koji autor/-ica stvara koherentnost svojih argumenata – kako podupire svoje tvrdnje, gdje proizvodi dodatne argumente, a gdje ostaje na čitatelju/-ici da sam/-a stvori veze, omogućuje otkrivanje neizrečenih uvjerenja i vrijednosti na kojima se argument temelji. Ta “općenita” uvjerenja koja se uzimaju zdravo za gotovo uvijek su uvjetovana određenom ideologijom kao načinom objašnjavanja i interpretiranja “stvarnosti” (Gill i Whadbee, 1997). Kao rezultat svoje analize retorike ove studije, utvrdila sam liberalnu feminističku perspektivu kao onu koja uvjetuje tekstualnu proizvodnju značenja u *Leksikonu*.

3.2. Izdavačka politika ČŽS

Kao što je naznačeno u ranije spomenutoj studiji o institucionalizaciji Centra, ČŽS je “pokrenuo izdavačku djelatnost s ciljem poticanja i afirmiranja ne samo recentne feminističke teorije u svijetu već izvornih teorijskih radova i doprinosa autorica u Hrvatskoj” (Barada et al,

2003: 60). Kako bih istražila koje je to recentne feminističke radove ČŽS odlučio objaviti, te otkriti politiku koja utječe na taj izbor, predstavit ću djela koja je Centar objavio svrstavajući ih u tri različite kategorije: (1) izdanja istraživačkih projekata koja je proveo sam Centar, a koja stoga odražavaju i njegovu istraživačku djelatnost; (2) studije koje su napravile znanstvenice koje nisu izravne zaposlenice Centra, ali su njegove suradnice; (3) prijevodi.

Cilj mi je u ovom dijelu analize sadržaja locirati *Leksikon* unutar mreže drugih izdanja ČŽS. Prvo ću analizirati publikacije istraživačkih projekata samog Centra, a zatim ću prezentirati dijela hrvatskih feminističkih autorica čiji bi sadržaj istovremeno mogao poslužiti kao mjesto reference pri evaluaciji objavljenih prijevoda. Izvan gore navedene podijele ostaje časopis *Treća* koji je također dio izdavačkih aktivnosti Centra.

3.2.1. Istraživački projekti

Prezentirajući studije koje su nastale kao rezultat istraživačkih aktivnosti Centra, pokazat ću kako one odražavaju njegovo poziciju “između” – balansirajući između akcijskih istraživanja s jedne strane i znanstvenih studija s druge. Sponzorirane od strane stranih donatora i hrvatskih fondova za promociju demokracije poput Evropske komisije u Zagrebu, Gradskog ureda za kulturu, Ministarstva kulture, Vladinog ureda za udruge, projekti Centra pokrivaju raznovrsne teme vezane za diskriminaciju žena u Hrvatskoj danas. Gotovo svi projekti dotiču se pitanja državne politike u smislu iznalaženja praktičnih rješenja za dokidanje rodne nejednakosti. Nadalje, neki od radova se otvo-

reno bave pitanjima ženskog aktivizma i njegove povezanosti s feminističkom teorijom.

Publikacija *Žene i politika mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, Kašić, B. (ur.) prvo je izdanje Centra (1997). Ono okuplja tekstove predstavljene tijekom Međunarodnog ženskog foruma organiziranog od strane CŽS 1996. godine. Kroz članke se provlači tema politike mira sagledana iz različitih perspektiva. Sljedeća studija nastala u okrilju Centra je *Ženska perspektiva – odabrana bibliografija. Radovi autorica 1968–1997*. (1998) i stvorena je s ciljem kreiranja baze bibliografskih podataka o postojećim djelima na hrvatskom jeziku posvećenih ženskoj problematici.

Prva studija koja je nastala kao rezultat većeg istraživačkog projekta unutar samog Centra je *Aktivistkinje. Kako 'opismeniti' teoriju* (2000). Studija je proizvod timskog rada (Barilar, Kajinić, Kašić, Lalić, Pešut i Zeljak) i istražuje iskustva žena unutar civilne scene tijekom osamdesetih i devedesetih, a istovremeno se bavi i promišljanjem kulturnih, rodničkih i političkih identiteta.

U skladu s ciljem ulaska u sustav visokog obrazovanja, CŽS pokrenuo je istraživački projekt *Ženski/Rodni studiji – integracija u hrvatski sveučilišni sustav*. Kao što sam spomenula u prethodnom poglavlju, dijelovi tog istraživanja objavljeni su u studiji *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj: akcijsko istraživanje* (2003), Barada et al. (ur.). Držim da je ovaj rad vrlo vrijedan izvor samoprezentacije Centra, te njegovih aktivnosti i ciljeva. Osim opširnih podataka o samom CŽS, studija nudi i pregled statusa ženskih/rodničkih studija kako u Zapadnoj Evropi tako i u postsocijalističkom/postjugoslavenskom kontekstu.

Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti!: priručnik za analizu rodničkih stereotipa (2004), Barada et al. (ur.),

izdanje je koje objedinjuje tekstove koji se bave problematikom aktivne diskriminacije putem jezika, unutar obrazovnog sustava, u medijima, te nasilja u obitelji. Cilj studije je predstaviti oruđa za analizu diskriminacijskih praksi koja bi pomogla u njihovom dokidanju. Još jedno istraživanje koje ima za cilj pronalaženje praktičnih rješenja s obzirom na probleme rodne nejednakosti je *Rodna jednakost: od koncepta do provedbe* čiji je cilj bio iznalaženje načina za implementaciju koncepta rodnog *mainstreaminga* u skladu sa *Žakonom o ravnopravnosti spolova*. Kao dio tog projekta, CŽS izdao je *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti* (2005), Kašić et al. (ur.), koji pojašnjava pojmove poput spola/roda, politike jednakih mogućnosti i rodnog osvještavanja dajući pregled različitih odrednica koncepta rodne jednakosti u hrvatskom kontekstu. Krajnji cilj ovog priručnika je predložiti smjernice za implementaciju politike rodnog *mainstreaminga* u Hrvatskoj. Financiran od strane EU, smatram kako je ovaj projekt jasan primjer strategija koje je CŽS razvio s obzirom na integraciju u sveučilišni sustav o kojoj sam raspravljala u prethodnom poglavlju.

Još jedna studija koja spaja feminizam s državnim politikom je zbornik *Gyné politiké ili o političkoj građanki* (2004), Kašić, B. i Šinko, M. (ur.), koja je nastala na temelju istraživanja o ženama u politici i kako ih drugi građani/-ke vide. Zbornik sadrži četiri teksta u kojima autorice analiziraju rezultate intervjua napravljenih tijekom istraživanja. Ukratko, svi tekstovi problematiziraju, osim statusa samih žena-političarki, politiku kao mjesto moguće implementacije koncepta rodne jednakosti u vrijeme “tranzicije”.

U kontekstu istraživačkih projekata CŽS, *Leksikon* smatram jedinstvenim zbog svoje primarne orijentacije prema znanstveno-disciplinarnom diskursu. Prvo, studija se ne dotiče polja državne politike, te se ne bavi pronalaženjem praktičnih rješenja za ukidanje rodne nejednakosti u Hrvatskoj. Ona se također ne bavi ženskim aktivizmom i/ili njegovom vezom s feminističkom teorijom, već kombinirajući feminističku teoriju s poviješću kao priznatom akademskom disciplinom, te predstavljanjem nove metode *oral history*, studija uvodi novo polje istraživanja, žensku povijest, u tu tradicionalnu disciplinu. Upravo ove karakteristike temelj su mojeg viđenja ove studije kao jasnog primjera akademskog diskursa Centra, a time i kao najboljeg reprezentativnog primjera za istraživanje marginalizacije lezbijki unutar tog diskursa.

3.2.2. Radovi hrvatskih feministkinja

Za razliku od studija koje su rezultat istraživačkih aktivnosti unutar Centra, odražavajući time njegovu poziciju između sveučilišta i civilnog društva, radovi njegovih suradnica otkrivaju drugačiju orijentaciju o kojoj će više riječi biti u sljedećim odlomcima. Međutim smatram kako je važno ovdje naglasiti, bar što se hrvatske feminističko-znanstvene scene tiče, da je CŽS

izdao isključivo djela svojih suradnica – budućih potencijalnih predavačica Centra nakon integracije u sveučilišni sustav.¹⁹ Ovaj podatak mogao bi poslužiti kao argument za tvrdnju kako je izdavačka djelatnost samo jedna od strategija za postizanje legitimnosti unutar akademskog polja.

Gotovo sve ove studije²⁰ nastale su kao rezultat akademskog angažmana autorica unutar discipline kojom se bave. Tako radovi Čačinović, Govedić i Feldman spajaju književnu kritiku, kulturalne studije, filozofiju i feminističku perspektivu, dok se djelo Andreje Maretić bavi problemom spolnih/rodnih diskriminacija na sveučilištu, te pravnim mehanizmima za njihovo sankcioniranje u kontekstu Hrvatske. Centralna tema studije V. Teršelić i M. Mladineo je kako postići suradnju u smislu definiranja zajedničkog cilja i pokriva područja poput suvođenja i facilitacije sastanaka, vještine izlaganja i radionica. Studija, međutim, ne progovara izravno o problemu opresije nad ženama i mogućnostima njezine eliminacije, već je bliža polju mirovnog aktivizma i nenasilne komunikacije. Preostao je još zbornik *Između roda i naroda* u kojem su urednice objedinile tekstove hrvatskih znanstvenica u kojima se antropološka i etnološka građa koja pripada hrvatskom kontekstu tu-mači kroz rodnu perspektivu.

19 Prema prijedlogu obrazovnog programa kakav je prezentiran u studiji *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj: akcijsko istraživanje* (Barada et al., 2003) gotovo sve suradnice Centra uključene su kao predavačice.

20 Studije o kojima je ovdje riječ su: Nadežda Čačinović *U ženskom ključu. Oglеди iz kulturne teorije* (2000), Andreja Maretić *Od vica do silovanja* (2001), Teršelić, V. i Mladineo, M. (ur.) *Moć i suradnje: priručnik za suvođenje* (2001), Lada Čale Feldman *Euridikini osvrti. O rodnim izvedbama u teoriji, folkloru, književnosti i kazalištu* (2001), Nataša Govedić *Izbor uloge, pomak granice. Književne, kazališne i filmske studije* (2002), Škokić, T. i Jambrešić Kirin (ur.) *Između roda i naroda* (2004).

Promatrajući izdavačku djelatnost Centra iz perspektive njegove samoreprezentacije – kao mjesta susreta teorije, aktivizma i umjetnosti (Barada et al., 2003) – moguće je otkriti raznovrsnost koja slijedi upravo taj cilj. Međutim, iz pozicije mojih ambicija ovdje, odnosno, pristupa rodu i seksualnosti, primjećujem kako niti jedna od gore navedenih studija ne postavlja pitanja o seksualnosti vezujući ih za koncept roda unutar patrijarhalnih društvenih struktura. Nadalje, niti jedna od ovih studija ne preispituje samu binarnost na kojoj se čitav koncept roda i temelji, ostavljajući tako esencijalizirane kategorije *muško* i *žensko* kao teorijsko polazište i objekt istraživanja.

3.2.3. Izbor prijevoda

Cilj analize sadržaja prijevoda u izdanju Centra usmjeren je na istraživanje koja su to djela feminističke teorije smatrana važnima za predstavljanje hrvatskoj javnosti. Stoga ću istražiti koje su teme najviše zastupljene kao i feminističke stavove koje prevedene studije promoviraju.

Od 1997. godine do danas CZŠ preveo je i objavio nekoliko djela. Tri od njih potpisuje Virginia Woolf: *Vlastita soba* (2003), *Tri gvineje* (2004) i *Obična čitateljica* (2005). Osim te, Virginia Woolf edicije, Centar je objavio manifest bell hooks *Feminizam je za sve: strastvena politika* (2004 [2000]) i tri zbornika: *Feminizam/Postmodernizam*, koji je uredila Linda J. Nicholson (1999 [1990]), *Cyberfeminizam [ver 1.0]* (1999), Igor Marković (ur.), i *Ženska teorija likovnih umjetnosti. Izabrani tekstovi* (1999), Ljiljana Kolečnik (ur.).

Ovih nekoliko prijevoda otkrivaju raznolikost u temama i područjima koje CZŠ nastoji pokriti a koja vjerojatno slijedi njegove težnje za

objedinjavanjem teorije, aktivizma i umjetnosti u svojim aktivnostima. Stoga je moguće protumačiti Woolf ediciju i zbornik koji je uredila Kolečnik kao predstavnike domene umjetnosti, dok djelo bell hooks, sa svojim ciljem približavanja feminizma široj populaciji, te kao izdanje namijenjeno podizanju svijesti možemo shvatiti bliskim aktivističkim aktivnostima Centra. Naposljetku, *Feminizam/Postmodernizam* pripada akademskom diskursu CZŠ kao zbornik teorijskih radova o feminističkim epistemologijama i njihovom mjestu unutar šireg sveučilišnog konteksta. Sa svojim političkim zahtjevima za “objektivnošću” sveučilišne tradicije, te uspoređivanjem feminizma s novom orijentacijom “zapadne” misli, ovaj zbornik, između ostalog, ima funkciju opravdati položaj feminističkih teorija i epistemologija unutar suvremenih akademskih disciplina.

Djela Virginije Woolf sadrže snažnu društvenu kritiku, te problematiziraju isključivanje žena iz društvenih, obrazovnih i ekonomskih institucija u prvoj polovini prošlog stoljeća. Dvije studije (*Vlastita soba* i *Obična čitateljica*) pripadaju polju književne kritike i problematiziraju iz rodne perspektive poziciju autora/-ice u društvenoj instituciji *visoke književnosti*. U *Vlastitoj sobi*, često shvaćanoj kao pionirski rad feminističke književne kritike, Woolf, kroz primjere koji opisuju položaj spisateljica, raspravlja o nedostatku ekonomskih sredstava i isključivanju žena iz institucija visokog obrazovanja. Njezin poziv za uključivanje žena u postojeće institucije još je izraženiji u *Tri gvineje* gdje zagovara radikalnu transformaciju tradicionalnih društvenih i ekonomskih institucija, doživljavajući ih kao proizvode patrijarhalnih odnosa moći.

Feminizam/Postmodernizam (1999 [1990]) prvi je prijevod u izdanju CŽS. Razmatranja u zborniku problematiziraju epistemološke utjecaje postmodernog obrata i “krizu znanja” na feminističku teoriju. Zbornik je i samokritičan na taj način da preispituje sveučilišne prakse koje pretpostavljaju svoju imunost prema odnosima moći i vrijednosnim sudovima zagovarajući umjesto toga “objektivnost”. Podržavajući ovu kritiku, feministi/-kinje napadaju tobožnju “objektivnost” i “neutralnost” na sveučilištu, tvrdeći kako je svako znanje neizbježno pozicionirano. Ova tvrdnja služi kao argument za prepoznavanje položaja potlačenih društvenih grupa kao legitimne epistemološke pozicije. U zborniku su obrađene različite teme: od problema univerzalizam *vs.* relativizam (uočavajući opasnost oba koncepta za feminističke političke ciljeve), do istraživanja političkih implikacija postmodernističkih teorijskih strujanja. Stoga, tekstovi koji su uključeni u ovo izdanje problematiziraju promjene i izazove koji su podstaknuti postmodernim obratom te njihove potencijale, ali i opasnosti za feminističku teoriju kao sastavne komponente feminističkog pokreta u širem smislu.

Izbor predstavljanja bell hooks hrvatskoj javnosti čini se u skladu s politikom CŽS u cjelini – njegovim stalnim balansiranjem između sveučilišta i aktivizma, margine i centra – teme koja uvelike karakterizira radove ove autorice. Međutim, u *Feminizam je za sve* bell hooks je napravila pomak prema prilično deskriptivnom pristupu feminizmu i njegovoj politici. Približavajući feminizam široj populaciji, autorica opisuje razvoj i glavne koncepte feminističke politike bez njihovih dubljih teorijskih razmatranja.

Ženska teorija likovnih umjetnosti. Izabrani tekstovi (1999) zbornik je nekih od najutjecajnijih radova na tom polju. Uključivanjem autorica poput Nochlin, L., Vogel, L., Mulvey, L., Pollock, G., Chadwick, W., da spomenem samo neka od imena, Kolešnik se trudila predstaviti hrvatskom čitateljstvu kako feminističku umjetnost, tako i feminističku likovnu kritiku i feminističku kritiku povijesti umjetnosti. Centralna tema ove kompilacije je kritika ustaljenih praksi unutar institucionaliziranih disciplina povijesti umjetnosti i likovne kritike. Kao i u zborniku *Feminizam/Postmodernizam*, većina tekstova bazira se na postmodernističkoj teoriji i njezinom proglašavanju “smrti” kreativnog individualnog (bijelog i muškog!) subjekta, što je otvorilo prostor feministkinjama za teoretiziranje o nevidljivosti autorica, te zagovaranje smještanja umjetničkih praksi u kontekst ostalih društvenih praksi i značenjskih konvencija aktualnih u određenom društvenom/povijesnom trenutku.

Naposljetku, *Cyberfeminizam [ver 1.0]* zbornik je radova koji, na prilično utopijski način problematiziraju razvoj novih tehnologija i istražuju potencijale kibernetičkog prostora – kao društvenog prostora – za dovođenje u pitanje ideje o nepromjenjivosti identiteta i za redefiniranje koncepta roda kao stabilne kategorije.

Većina prijevoda sadrži radikalnu kritiku tradicionalnih institucionalnih praksi kao proizvoda patrijarhalnih odnosa moći i pozitivističkog pozivanja na “objektivnost” i “neutralnost” koji prikrivaju ideološke utjecaje na proizvodnju znanja (Nicholson, Kolešnik). Nadalje, neke od autorica čak otvoreno zagova-

raju radikalnu transformaciju postojećih društvenih, obrazovnih i ekonomskih institucija (Woolf). U tom smislu, prevedene studije mogu se shvatiti kao potpora i polazišna osnova u borbi za institucionalizaciju. Međutim, za razliku od prijevoda, izdanja istraživačkih projekata samog Centra kao i objavljeni radovi hrvatskih feministkinja ne odražavaju takav kritičizam. Ostajući u domeni postojećih akademskih disciplina (antropologije, književnih studija, filozofije, teatrologije), istovremeno uvođeći feminističku perspektivu, većina tih radova (Škokić i Kirin, Čačinović, Feldman) otkriva praksu dodavanja *žena i ženskih pitanja* ustaljenim sveučilišnim praksama. Objavljivanjem studija svojih bliskih suradnica i potencijalnih predavačica njegovog budućeg sveučilišnog programa, CŽS s jedne strane promovira njihove akademske aktivnosti, dok s druge legitimizira vlastitu proizvodnju znanja unutar sveučilišnog polja.

Da zaključim: dok objavljeni prijevodi otkrivaju radikalniju poziciju s obzirom na ustaljene institucionalne prakse, radovi hrvatskih feministkinja u izdanju Centra ne sadrže takav radikalizam. Nadalje, pitanje seksualnosti i njezine isprepletenosti s kategorijom roda, kao centralni problem mog rada, potpuno je izostavljeno iz izdavačkih aktivnosti Centra. Stoga, u sljedećem poglavlju, usmjeravajući pažnju na *Leksikon* kao reprezentativnu studiju feminističkog znanja koje Centar proizvodi, cilj mi je razotkriti perspektivu koja uvjetuje marginalizaciju lezbijki unutar Centra.

4. SJEĆANJA ŽENA I FEMINISTIČKA TEORIJA: ANALIZA “LEKSIKONA”

Istražujući proces marginalizacije lezbijki u kontekstu izdavačke djelatnosti CŽS, cilj mi je razotkriti ideološku osnovu znanja koje Centar proizvodi. Međutim, zbog velikog broja njegovih izdanja, odlučila sam pažnju usmjeriti na *Leksikon* kao reprezentativni primjer proizvodnje znanja Centra. U ovom ću poglavlju prezentirati tekstualnu analizu izabrane studije kako bih ušla u trag perspektivi koja je uvjetovala proizvodnju tekstualnih značenja. Prvo ću raspravljati o metodološkim koracima i njihovim posljedicama kako su ih predstavile autorice u uvodnom poglavlju “O projektu”. Nadalje, evaluacijom pristupa autorica materijalu koji su prikupile, razotkrit ću ideološku osnovu za isključivanje ne-heteroseksualnih žena iz studije. Naposljetku, dovest ću u vezu političke zahtjeve koje je postavio Centar s obzirom na proces vlastite integracije i znanstvene aktivnosti, o kojima će više riječi biti u ovom poglavlju, kako bih razotkrila pukotine među njima. Nadam se da će to osnažiti moje argumente za uključivanje posebnih pitanja lezbijske egzistencije i promjenu feminističke politike Centra.

79

4.1. Metodološki aspekti studije

Leksikon je studija objavljena 2004. godine kao dio međunarodnog feminističkog *oral history* projekta,²¹ koji se sastoji od prikupljanja životnih priča s ciljem otkrivanja povijesti žena u vrijeme socijalizma. Takva kolekcija služila bi ujedno kao izvor za daljnja istraživanja kompleksnosti žen-

---

21 Zemlje koje su uključene u projekt osim Hrvatske su Republika Češka, Poljska, bivša Demokratska Republika Njemačka, Srbija i Crna Gora, Ukrajina i Slovačka.

skih života i njihove raznolikosti, kao i u svrhu detektiranja povijesnih i kulturalnih razlika među bivšim socijalističkim državama. Iako je sam projekt konceptualiziran kao “timski rad” u smislu da svaka država formira zaseban tim, eksplicitno je naglašeno kako je svaki od tih timova autonoman, posebno u pitanjima financija. Sve odluke oko objavljivanja prikupljenog materijala u rukama su timskih koordinatora/-ica. U Hrvatskoj CŽS koordinira projekt.²²

80 Detaljan opis metodoloških postupaka vezanih uz *Leksikon* nalazi se u prvom poglavlju te knjige – u uvodnom dijelu koji je nazvan “O projektu” (str. 11–20). Tamo je navedeno kako je metodologija za prikupljanje ženskih priča ustanovljena na međunarodnom nivou – u cilju stvaranja međunarodnog arhiva u Pragu. Prema logici ustanovljene metodologije, svi/-e su istraživači/-ice bili dužni prikupiti barem trideset intervjua tako da ravnomjerno budu zastupljene žene iz tri različite dobne skupine (žene rođene u '20-im, '30-im, te one rođene između 1940. i 1960.). Nadalje, također je bilo ustanovljeno kako će se ispitanice pronalaziti po principu slučajnosti ili tzv. *snowball* metodom. U procesu traženja sudionica, također je bilo važno uzeti u obzir društveno-kulturalne različitosti. Naposljetku, sami intervjui sastojali su se od dva dijela: u prvom dijelu sudionice su bile zamoljene da ispričaju nešto o svojim životima, dok je tijekom drugog dijela ispitivačica usmjeravala razgovor prema unaprijed određenim temama.

Sama knjiga strukturirana je kao objavljena kolekcija deset različitih ženskih priča o životu

u socijalizmu u Hrvatskoj (1945.–1990.) iza kojih slijedi analiza tih tekstova. Stoga, glavni dio *Leksikona* čini dio nazvan “Sjećanja žena...” (str. 27–301). Drugi dio knjige, “Pojmovnik ženskih biografija u socijalizmu” (str. 301–341) sastoji se od autoričinih čitanja tih priča, jer, kao što je Dijana Dijanić, povjesničarka i urednica ove studije naglasila “metodom *oral history* ne dobiva se reprodukcija stvarnosti, ni povijesna, sociološka ili feministička građa, i zato je potrebna analiza intervjua” (Dijanić et al., 2004: 17). Opravdavajući metodološke postupke, autorice su točno uočile kako su ženske biografije neizbježno posredovane od strane same pripovjedačice s jedne strane, te društveno-povijesnim kontekstom s druge. Da pojasnim: konstrukcija značenja u sjećanjima žena odvija se na dvije razine – značenja koja sama ispitanica daje svom životnom putu, događajima, iskustvima itd. i “dominantna” značenja koja su nametnuta ideologijom dominantnom unutar kulture i društva kojem ispitanica pripada.

U tom smislu, važno je za istraživača/-icu da analizira prikupljene priče kako bi detektirao/-la mjesta u tim pričama na kojima njihova iskustva, vrijednosti i stavovi ne slijede sasvim ono što je bilo dominantno u određenom vremenu. Na taj će način, istraživač/-ica moći razotkriti društvenu proizvodnju identiteta kao i načina na koji žene prilagođuju nametnute identitete svakodnevnim društvenim praksama; u kojoj mjeri žene, sa svojom mogućnošću kritičkog osvrta i sposobnosti za djelovanje i proizvodnju vlastitih značenja, sudjeluju u promjenama ka-

---

22 <http://www.womensmemory.net/english/chronology.asp> učitano 13. 05. 2006.

tegorije “žena”. Drugim riječima, na taj će se način pokazati da “žena” nije ništa drugo nego mit, da se opet vratim na Monique Wittig, kategorija koja je društveno proizvedena i čija značenja se konstantno mijenjaju.

Međutim, u svojoj analizi, kao što ću pokazati u sljedećem poglavlju, autorice nisu iskoristile ovaj potencijal metode *oral history*. Umjesto dubinske analize, one su manje-više sažele ono što su smatrale najvažnijim mjestima u prikupljenim pričama, ostavljajući tako kategoriju “žena” neproblematiziranom. Takav metodološki postupak na neki način je u skladu i sa samim žanrom – *leksikon*. Strukturalni princip žanrova poput leksikona i enciklopedija je proizvodnja liste termina koji služe kao referentna mjesta. U tom smislu, logika samog žanra ne dopušta neku dublju analizu prikupljenog materijala – cilj je “prezentirati” skupljeno znanje određene tematike. Nadalje, ideološka posljedica takve organizacijske logike žanra je neutralizacija samog izbora ispitanica, odnosno, onih čija iskustva će biti predstavljena kao “izvor informacija” o “stvarnom svijetu”, a koji je i sam po sebi vrijednosno obojen.²³ Međutim, upravo bi ta logika “stvarnog” i “objektivne istine” koja je temeljem tradicionalne, pozitivističke znanosti kojom dominiraju muškarci, trebala biti napadnuta od strane kritičkog feminističkog istraživanja kakvim ovaj projekt teži biti s obzirom na svoj politički cilj – osporavanje opresivne patrijarhalne ideologije od koje ni socijalizam nije bio imun. Koji su, dakle, glavni ciljevi ove studije koja se odlikuje upravo raspravljenim metodološkim postupcima?

U sljedećem isječku, koji pripada uvodnom dijelu knjige, Dijanić je predstavila glavne hipoteze i ciljeve studije:

Isječak 1:

Ženski biografski leksikon – Sjećanje žena na život u socijalizmu želi upisati povijest žena, ženske živote i njihove identitete u historiju. Uzimajući žene, žensko iskustvo za subjekt istraživanja te različite arhive ženskih udruženja, službene statističke podatke, ženske časopise i literaturu kojoj su žene autorice, pokušale smo pokazati da žene jesu dio povijesti i društva te da ih one oblikuju kao što oblikuju i svoje živote. (Dijanić et al. 2004: 20; moj kurziv)

Ova studija je, dakle, usmjerena na žene i žensko iskustvo. Stoga smatram da je vrlo važno istražiti kako autorice uopće razumiju sam subjekt – kategoriju žene. Prilično je jasno kako sama kategorija nije upitna, već uzeta zdravo za gotovo, kao osnova na kojoj će se temeljiti buduća analiza. Upravo ova pretpostavka o stabilnosti kategorije “žene” spriječit će autorice da analiziraju kako su se žene prilagođavale društveno konstruiranim značenjima pojma “žena” i razotkriti promjenjivu prirodu te kategorije. U tom smislu, njihova pretpostavka također onemogućuje prepoznavanje uloge žena u društvenim promjenama. Umjesto toga, pripadnice te kategorije, prema Dijanić, dijele zajedničko iskustvo i, još važnije za samu studiju – zajedničku povijest, koja bi, budući do sada neistraženom, trebala postati dijelom službene povijesti. Pre-

81

---

²³ Na taj aspekt ukazala mi je profesorica Erzsébet Barát tijekom konzultacija.

ma težnjama ove studije kako ih je Dijanić izrazila, moguće je konstatirati kako su autorice postigle svoj cilj: bez dovođenja u pitanje same kategorije “žene”, te kako je ona povijesno nastala, ova studija samo dodaje žene tradicionalnoj pozitivističkoj “objektivnoj” povijesti.

Osim povijesti i iskustva, žene također dijele “žensko znanje” i “tipično ženski način komuniciranja” (ibid., 12). Ipak, najbolji primjer esencijalizacije žena kao kategorije je Dijanićino sustavno korištenje termina “ženski identitet” koji se nalazi i u engleskom prijevodu samog naslova (*Women's Biographical Lexicon – Women's Memories: Searching for Identity within Socialism*; Dijanić et al., 2004: 378). Važno je ovdje naglasiti kako esencijalizacija značenja “žena” također povlači za sobom esencijalizaciju koncepta “spol/rod”.

82 Kao što Christine Delphy ukazuje, bez spoznaje o tome kako su kategorije spol i spolna razlika društveno konstruirane, tretirajući ih umjesto toga kao prirodnu podjelu kojoj je nametnut hijerarhijski odnos, većina feministkinja ustvari podržava patrijarhalnu rodnu podjelu. Kako bi se odbacila patrijarhalna logika, potrebno je nadići koncept binarnosti, tj. esencijalizirane kategorije muško i žensko, tvrdi Delphy (Delphy, 2002). Da bi se to postiglo, potrebno je napraviti korak u smjeru utvrđivanja koje su to prirodne, a koje društveno konstruirane razlike, te početi misliti o rodnim razlikama kao društveno proizvedenim u skladu s binarnom logikom koja neizbježno stvara hijerarhiju. Nadalje, postojeće “muške” i “ženske” vrijednosti stvorene su unutar same hijerarhije što znači da bi njihovo izjednačavanje neizbježno rezultiralo eliminacijom tih kate-

gorija. Bilo bi nemoguće imati društvo u kojem svi dominiraju, jer kategorija “dominirajući” ne može postojati bez svoje suprotnosti – “podređen”, tvrdi Delphy (ibid.). Moj cilj ovdje je istražiti na koji je način ova esencijalizirajuća praksa oblikovala analizu životnih priča žena u drugom dijelu *Leksikona*. Na koji je način utjecala na isključivanje lezbijki iz studije?

4.2. Čitanja životnih priča: jesu li sve žene heteroseksualne?

Da bih analizirala na koji su način esencijalizacija kategorije žene kao i težnja ovog projekta za njezinim upisivanjem u povijest utjecali na analizu prikupljenih biografija, usredotočit ću se na analitički dio studije naziva “Pojmovnik ženskih biografija u socijalizmu”, u kojem su autorice analizirale životne priče žena. Izabrala sam nekoliko isječaka iz tog dijela koje ću analizirati s ciljem utvrđivanja ideoloških pretpostavki za isključivanje ne-heteroseksualnih žena iz studije. Prvo ću “skočiti” na zaključni dio tog poglavlja da bih otkrila koje su to feministkinje koje ostaju dosljedne heteropatrijarhalnoj logici odabrane kao vodilje kroz projekt.

Isječak 2

Životne priče naših sugovornica prije svega otkrivaju njihovu osobnost. Žensku osobnost ili ženskost [*sic!*] možemo promatrati (Chodorow, 1993: 44) kroz funkcioniranje obiteljske strukture pa je ona rezultat odnosa žene s drugim ljudima. U dinamici tih odnosa prepoznamo strategije kojima su se žene suprotstavljale očekivanjima koje je pred njih postavljalo društvo, njihova obitelj, prijatelji, a koje su proizlazile iz

promjena u društveno prihvatljivoj slici ženskosti. To je ujedno i najzanimljiviji dio ovog istraživanja. (Dijanić et al., 2004: 334)

Autorice su jasno imenovala teoriju Nancy Chodorow, koja smješta razvoj ženske osobnosti isključivo u domenu heteroseksualne nuklearne obitelji i vidi je kao rezultat socijalizacijskih iskustava ljudi još od najranijeg djetinjstva (Chodorow, 1993: 44). Teorija Nancy Chodorow utemeljena je, dakle, na univerzalističkom poimanju seksualne razlike: "Činjenica da muškarci i žene tokom odrastanja različito doživljavaju taj društveni okoliš uzrok je razvoju temeljne spolne razlike u njihovim osobnostima" (ibid., 44).²⁴ Oslanjajući se na ovu teoriju, autorice su analizirale biografije žena iz perspektive esencijaliziranih razlika između muškaraca i žena na koje su dodane društveno konstruirane kategorije muškosti i ženskosti. S obzirom na argumentacijsku liniju ovog odlomka, postoji nešto poput jedinstvene ženske prirode koja, u interakciji s društveno konstruiranom slikom ženskosti, dovodi do stvaranja ženske osobnosti ili ženskosti.

Ovakva logika proizvodi implicitnu pretpostavku da su sve žene heteroseksualne. Kao rezultat, pod utjecajem perspektive neupitne heteroseksualnosti, čitavo pitanje seksualnosti kao društveno ustanovljenog seta normi i uvjerenja nije postalo predmetom analize u *Leksikonu*. Umjesto toga, polazeći od esencijaliziranog poimanja seksualne razlike koja neminovno vodi,

kako Delphy tvrdi "dvostrukoj zabuni: zamjeni anatomskeg spola sa spolnošću i spolnosti s prokreacijom" (Delphy 2002: 57),²⁵ čitava ova studija temelji se na fuziji seksualnosti i roda na način da je ženskost definirana kroz reproduktivnu heteroseksualnost. Direktna i neizbježna posljedica ovakvog polazišta je isključivanje lezbijki i ostalih ne-heteroseksualnih žena iz studije.

Stoga nije iznenađujuće što sve sudionice pričaju heteroseksualne priče o svom životu od upoznavanja svog muškog partnera kroz heteroseksualni brak u kojem su živjele do rađanja djece. Samo jedna od deset ispitanica, Mari, spominje kako se nikad nije udavala, ali njezina priča također slijedi heteroseksualnu matricu. Pričajući o svom životu, Mari govori o dugim, isključivo heteroseksualnim vezama, povezujući "izbor" samačkog života sa sterilnošću od 28. godine. Na taj način njezina priča također podupire temeljnu pretpostavku ove studije: zamjenu seksualnosti s prokreacijom, implicirajući time kako je ženska seksualnost vezana isključivo za reprodukciju.

Sljedeći isječak nalazi se na početku *Pojmovnika* i u njemu su predstavljeni ciljevi i prioritete ovog, analitičkog, dijela studije:

Isječak 3

Pojmovnik ženskih biografija želi pokazati kulturnu uvjetovanost socijalističkih pojmova ženskosti i muškosti. Kako smo se mi ovdje prije svega bavile društvenom uvjetovanosti roda (korijen je u grčkoj riječi *gen*,

---

24 Moj prijevod.

25 Moj prijevod.

što na hrvatski prevodimo kao rod, a predstavlja nositelja nasljednih materijalnih svojstava nekog organizma) prateći načine funkcioniranja obitelji i društva u cjelini, važnost kategorije rod/gen povezujemo s rodnom raspodjelom obiteljskih uloga. Zadane se uloge od pojave patrijarhata nisu mijenjale, ali mijenjalo se značenje, odnosno poimanje tih uloga. Poimanje obiteljskih uloga uvjetovano je društvenim promjenama uzrokovanim povijesnim, ekonomskim, ideološkim, kulturnim ili civilizacijskim mijenama. Obiteljske su se uloge s vremenom drukčije definirale, postalo je prihvatljivo da muškarci pomažu ženama u kućnim poslovima i da se brinu za djecu iako u vrlo ograničenom vremenu. Žene su financijski neovisne ili, točnije, neovisnije od svojih pretkinja, ali uloga je ostala gotovo ista. (Dijanić et al., 2004: 303)

Tvrdeći kako za cilj imaju pokazati kako je rod (distinkcija između ženskosti i muškosti) kulturno i društveno uvjetovan i izjednačivši taj zadatak s analizom obitelji, autorice su zamijenile moć koju ima koncept roda u teorijskom smislu s rodnom podjelom obiteljskih uloga. Dijanić et al. nisu svjesne kako rade redukciju mnogostrukih nejednakih rodnih odnosa na podjelu rada unutar obitelji, ostavljajući na taj način instituciju obitelji kao nešto "dano", ono što se ne dovodi u pitanje. Da bi poduprle vlastiti kriticism, autorice tvrde kako se te nametnute (patrijarhalne) obiteljske uloge nisu mijenjale, ali da se mijenjalo značenje uslijed širih društvenih, povijesnih, ekonomskih promjena. Međutim, u njihovom objašnjenju

promjena u poimanju obiteljskih uloga postoji pukotina u argumentaciji. Podupirući svoje tvrdnje primjerima iz svakodnevnih obiteljskih praksi, čini se kako su autorice zamijenile pojam značenje sa svakodnevnom praksom. U tom smislu, promjene praksi (muškarci su počeli pomagati ženama u kućnim poslovima ili veća financijska neovisnost žena) interpretirane su kao promjene u definiranju. Važno je ovdje naglasiti da logika binarnosti ustvari priječi autorice da vide kako se uloge unutar obitelji mijenjaju, ali je sama institucija obitelji ta koja i dalje opstaje.

Nadalje, ovaj postupak reduciranja rodne nejednakosti na nejednakost unutar obitelji, koji se temelji na Chodorowljevoj teoriji nejednakih rodnih odnosa u obitelji kao mjesta konstruiranja rodnih identiteta, ima šire implikacije. Temeljeći se na neproblematiziranom poimanju heteroseksualne nuklearne obitelji kao "načina na koji je život u društvu neminovno organiziran", takvo teoretiziranje priječi postavljanje pitanja na koji način je ta društvena institucija, zajedno s ostalim patrijarhalnim institucijama poput majčinstva, romantične ljubavi, roda i prisilne heteroseksualnosti pomoću kojih su, kako tvrdi Adrienne Rich, žene tradicionalno kontrolirane, povijesno nastala i vezana uz društveno-ekonomski i politički kontekst (Rich, 1994). Jer, kako tvrde materijalističke feministkinje, sama seksualnost je historijski organizirana i zaštićena drugim društvenim institucijama poput obitelji i roda (Hennessy, 2000). Što možemo dobiti prihvaćanjem materijalističke feminističke perspektive u kontekstu ove studije? Kako bismo vidjeli sjećanja žena na njihov život u socijalizmu i na koji bi se

način promijenila naša evaluacija socijalizma s obzirom na te biografije?

Sljedeći isječak odličan je primjer toga kako, s jedne strane, većina intervjuiranih žena nije zadovoljna svojim obiteljskim životom i kako, s druge strane, Dijanić et al. uočavaju taj problem, no uopće ga ne problematiziraju:

Isječak 4

O zlostavljanju u braku doznajemo iz triju priča i sva tri slučaja povezana su s alkoholom. Zanimljivo je da su žene u našim dvosatnim razgovorima vrlo malo doticale temu braka i odnosa s partnerom iako smo im postavile nekoliko pitanja o tom dijelu njihova života, misleći kako će se upravo na tome temeljiti njihova životna priča. Naše sugovornice gotovo uopće ne govore o intimi, brizi, nježnosti i komunikaciji sa svojim životnim partnerima. U većini nisu u potpunosti zadovoljne svojim bračnim životom, pa zato i nerado pričaju o tome. Jedna nam je žena otvoreno priznala da joj se o braku ne da pričati te je zaključila kako njezin brak vjerojatno nije mogao opstati i zato što se ona osjećala superiornom i aktivnijom, a “vele da muškarci ne vole žene koje su aktivnije”. (Dijanić et al., 2004: 326)

Isječak 4 otkriva koliko je institucija heteroseksualnog braka uistinu problematična. Tri od devet žena koje su bile udane otkrilo je kako su bile žrtve nasilja u obitelji. Nadalje, većina njih žalila se na nedostatak nježnosti, intimnosti i brige. Ovi problemi ostaju zanemareni od strane istraživačica kao iskazi koji dovode u pitanje njihovu pretpostavku. “Zanimljivo” da su baš

dijelovi intervjua koji se tiču braka, ljubavi i partnera ti koji razotkrivaju kako su pretpostavke autorica o obitelji i njezinom značenju za živote žena pogrešni! U skladu s težnjama CŽS da bude mjesto za kritičko mišljenje unutar sveučilišta, činilo bi se mnogo logičnijim postaviti pitanja poput: zašto većina žena svejedno ulazi u tu instituciju? Koji su bili dominantni diskursi o seksualnosti u vrijeme socijalizma? Na koji su način oni povezani s patrijarhalnim rodnim odnosima u socijalističkom društvu? I, možda još važnije, kako su oni povezani s društvenom podjelom rada u socijalizmu?

Pitanja koja sam gore predložila mogla bi biti prvi korak koji je potrebno učiniti kako bi ova studija bila u skladu s ciljevima CŽS da proizvodi znanje koje bi moglo voditi prema društvenoj preobrazbi. Ono što je potrebno za taj pomak, a izostavljeno je iz studije, rekonfiguracija je seksualnosti da bi se razotkrili dominantni diskursi o seksualnosti u socijalizmu i njihova uloga u očuvanju patrijarhalnih odnosa moći.

U svojim čitanjima ženskih priča, Dijanić et al. otkrivaju kako je seksualnost bila tabu u vrijeme socijalizma. Većina ispitanica naglašava kako nisu mogle razgovarati sa svojim majkama o emocionalnim vezama, kontracepciji i menstruaciji, dok je istovremeno bila prisutna idealizacija heteroseksualne obitelji. Autorice se, govoreći o podijeli obiteljskih uloga, pozivaju na Nadu Cazi koja tvrdi kako je socijalistička država, eliminacijom privatnog vlasništva, izmijenila koncepciju obitelji smještajući je pod posebnu zaštitu države. Na taj način država je otvoreno preuzela brigu nad obrazovanjem djece, vrtićima, zaštitu majčinstva, socijalnom i zdravstvenom zaštitom (Dijanić et al., 2004).

Međutim, u svojoj studiji, Dijanić et al. nisu dotakle pitanje homoseksualnosti i njezine pozicije kao zakonom zabranjene prakse u socijalističkom društvu. Bez uzimanja u obzir tretiranja muške homoseksualnosti kao kriminalnog dijela i potpune nevidljivosti lezbijki u vrijeme socijalizma, autorice su propustile prepoznati prisilnu prirodu heteroseksualnosti kao jedine dopuštene seksualne prakse, te uključiti tu spoznaju u svoje čitanje ženskih biografija.

Osim prisilne heteroseksualnosti, još je jedna opresivna institucija bila nametnuta ženama tijekom socijalizma – koncept “ženaradnica”. Iako su autorice *Leksikona* pravilno uočile važnost ove slike kao mehanizma za održavanje rodne nejednakosti, ipak su propustile problematizirati majčinstvo iz perspektive prisilne društvene prakse, uloge koja je nametnuta ženama kako bi se osigurala privilegiranost muškaraca, te ga smjestiti u širi kontekst socijalističkih društveno-ekonomskih diskursa. Kontekstualizacija koncepta majčinstva i njegovu povezivanje s institucijama normativne heteroseksualnosti, nuklearne obitelji i roda otvorilo bi prostor autoricama za nadilaženje esencijalizirane kategorije “žena”, poimajući je kao proizvod nejednakih društvenih odnosa. Jer, kako tvrdi Wittig, “žena” je kategorija koja je konstruirana isključivo unutar heteroseksualnog sustava u kojem one postoje kao klasa ugrožena prisilnim reprodukcijским zadaćama (Wittig, 1992).

4.3. Pukotine između diskursa: politički zahtjevi i apolitična studija

Način pristupanja pitanjima opresije nad ženama u vrijeme socijalizma predložen u pret-

hodnom odlomku – teoretiziranje roda, spola i seksualnosti u njihovoj kompleksnoj međuzavisnosti u patrijarhalnom socijalizmu – potpuno izostaje iz *Leksikona*. Umjesto toga, ova studija tretira “ženu” kao esencijaliziranu kategoriju koja postoji *a priori* bilo kakvoj društvenoj strukturi pretpostavljajući kako su sve žene heteroseksualne. Na taj način ovim se radom podupire patrijarhalna podjela rodova, koju on, kao feministički projekt, teži razotkriti i kritizirati.

Polazeći od esencijalizirajuće (a time i nepovijesne) teorije Nancy Chodorow, autorice nisu uspjele razotkriti patrijarhalne mehanizme proizvodnje i održavanja nejednake rodne podjele u socijalizmu. Umjesto pronalaženja kompleksnih načina produkcije društvenih hijerarhija, njihova studija samo identificira postojanje društvene nejednakosti u socijalističkoj Hrvatskoj. Na taj način, ne odbacujući patrijarhalnu logiku binarnosti, autorice su, u skladu sa svojim ciljevima, samo dodale neproblematiziranu kategoriju “žena” tradicionalnoj povijesnoj disciplini. Nadalje, bez dubinske analize prikupljenih biografija kojom bi se razotkrilo *na koji način* su ženski identiteti u socijalizmu bili kreirani i prilagođavani, strukturirajući umjesto toga svoj materijal u formu leksikona, Dijanić et al. slijede pozitivističku logiku sa njezinim zahtjevom za reproduciranjem “istine”. Na taj način, autorice su propustile iskoristiti potencijal ženskih iskustava za proizvodnju radikalne kritike patrijarhalnih društvenih hijerarhija.

Bez napada na ustaljene institucionalne prakse proizvodnje znanja, dodavanjem samo esencijalizirane kategorije “žena” tradicionalnoj pozitivističkoj znanosti, zaključujem kako

je ova studija nastala na podlozi liberalne feminističke perspektive. Zahtijevajući jednakost unutar postojećeg društvenog sustava, liberalni feminizam ne dopušta mogućnost proizvodnje kritičkog znanja koje bi vodilo društvenoj preobrazbi. Kako bi postala “dio akademske igre”, ova perspektiva potiče na proizvodnju znanja koje bi bilo prihvatljivo postojećim praksama. Istovremeno, bez problematiziranja heteroseksualnosti kao prisilne društvene prakse, ova logika ustvari podupire njezinu naturalizaciju, reproducirajući na taj način opću društvenu homofobiju.

Međutim, uzimajući u obzir feminističko-politički diskurs ČŽS, moguće je pronaći kontradikcije između političkih zahtjeva vezanih uz pitanje borbe za institucionalizaciju i akademskih izvedbi raspravljenih iznad. Tako npr. u radu koji sam već spomenula u drugom poglavlju, prezentiranom u sklopu okruglog stola *Ženski studiji na sveučilištu – spoznajne i metodologijske perspektive*, Biljana Kašić, raspravljajući o najprihvatljivijim modelima integracije ČŽS u hrvatski sveučilišni sustav, ističe potencijal ženskih studija za osporavanje tradicionalnih epistemologija i proizvodnje znanja. S tim u vezi, Kašić naglašava važnost uključivanja koncepta spolne razlike kao epistemologijskog problema, ali pod uvjetom izbjegavanja uobičajenih zamki koje postavlja feministička esencijalizacija. Svjesna još uvijek dosta prisutnih spoznajnih stereotipa u tradicionalnim disciplinama koji reproduciraju otvoreni seksizam pod krinkom “objektivnosti”, Kašić vidi epistemološku legitimizaciju ženskih studija u akademskom zagovaranju novih, otvorenijih i, iznad svega, kritičkih znanstvenih modela.

Drugim riječima, ono što Kašić ustvari zagovara uloga je ženskih studija u mijenjanju epistemoloških paradigmi postojeće patrijarhalne proizvodnje znanja. Nadalje, kao potencijalni model nove paradigme, ona predlaže koncept Iris Young koji se temelji na mreži teorijskih rastera za sve društveno obespravljene subjekte, nevidljive i u kontekstu same teorije, što bi otvorilo prostor za artikulaciju mnogostrukih pozicija subjekata (Barada et al., 2003).

Ovaj način teoretiziranja – propitivanje mnogostrukosti sustava društvene opresije – kontradiktoran je percepciji žena kao monolitne kategorije kao i ujedinjavajućem konceptu “ženskog iskustva” prisutnom u *Leksikonu*. Ponašajući tradicionalnu patrijarhalnu logiku esencijalizirane spolne razlike nastalu unutar binarne logike, studija ni na koji način ne pridonosi ciljevima Centra za mijenjanje epistemoloških paradigmi. Ono što je potrebno Centru da bi djelovao u skladu sa političkim zahtjevima koje je iznijela Kašić nadilaženje je logike binarnosti (muško/žensko) koja, kako tvrdi Delphy, obavezno stvara hijerarhiju (Delphy, 2002).

Postoji snažan teorijski potencijal u teoretiziranju roda, spola i seksualnosti i njihovoj kompleksnoj međupovezanosti u patrijarhalnim društvima iz materijalističke feminističke perspektive koji bi mogao utjecati na eliminaciju patrijarhalne binarne logike. Povezujući prisilnu heteroseksualnost s društvenom podjelom rada, to je perspektiva koja bi mogla pokazati na koji su način institucije poput heteroseksualnosti ili obitelji povijesno nastale. Prvi korak u tom smjeru je spoznaja o tome kako su seksualnost, obitelj i rod različite društvene prakse, ne

zamjenjujući jednu s drugom. Zatim, potrebno je povezati prisilnu heteroseksualnost, nejednake rodne odnose i uloge unutar obitelji s podjelom rada, političkim i ideološkim poretom u društveno-povijesnom kontekstu socijalizma. Na koncu, propitivanje heteroseksualnosti nesumnjivo vodi njezinoj denaturalizaciji, što će učiniti vidljivijim druge seksualne prakse i na taj način otvoriti prostor za artikulaciju lezbijske egzistencije.

Zauzvrat, pozicija lezbijki pod homofobnim patrijarhalnim režimima nosi snažan politički potencijal upravo zato što je taj položaj direktno ugrožen i od strane hegemonijske heteroseksualnosti i od strane nejednakih rodnih odnosa. Stoga je to pozicija iz koje je veza između društvenih institucija heteroseksualnosti i rodne binarnosti u proizvodnji i očuvanju patrijarhalnih društvenih hijerarhija vjerojatno najvidljivija. Također, to je položaj iz kojeg postaje očito kako je jedinstvo između roda, spola i seksualnosti lažno. Izmičući hijerarhijskoj dvojnosti, lezbijske prakse razotkrivaju rodnu binarnost kao društveno konstruiranu, tjerajući time feminizam da je odbaci i tako pridonese preobrazbi patrijarhalne proizvodnje znanja.

ZAKLJUČAK

U ovom radu, baveći se problemom marginalizacije lezbijki unutar aktivnosti CŽS, istražila sam vezu između te prakse i procesa integracije Centra u hrvatski sveučilišni sustav. Analizirajući znanje koje CŽS proizvodi, s fokusom na *Leksikon* – studiju koja, s jedne strane služi legitimizaciji njihovih aktivnosti u akademskom polju, dok s druge strane reflektira isključiva-

nje lezbijki, cilj mi je bio otkriti ideološki ulog isključujuće prakse. Stoga, analizom retorike argumentacije, razotkrila sam kako su tekstualna značenja proizvedena iz liberalne feminističke perspektive. Nadalje, kao što je moja tekstualna analiza *Leksikona* otkrila, logika ove grane feminizma slijedi pozitivističke zahtjeve za “objektivnošću” i “istinom” umjesto da ih dovedu u pitanje.

Bez preispitivanja same kategorije “žena” i na koji je način ona povijesno i društveno proizvedena, liberalni feminizam traži promjenu pozicije *žena* unutar postojeće društvene strukture, tj. patrijarhalne rodne podjele. Slijedeći tu logiku, CŽS, prihvaćajući rodni *mainstreaming* kao strategiju za vlastitu institucionalizaciju, iskorištava suvremene trendove hrvatske evropske politike.

Ova me pitanja vode do širih pitanja koje sam dotakla u ovom radu: problematične veze između feminizma i akademije. Glavni rascjep nalazi se između primarno političke prirode ženskih studija i navodno apolitične, vrijednosno neutralne prirode sveučilišta, koja istovremeno reflektira dominantne ideologije i čuva postojeći društveni poredak – patrijarhalne društvene odnose. Stoga, moguće je sagledati proces institucionalizacije CŽS kao ostvarenje tog konflikta u praksi.

Kako bi zadržali svoju poziciju moći i autoriteta za proizvodnju znanja, sveučilišta integriraju ženske studije kao sastavni dio reforme neophodne za očuvanje postojećeg društvenog poretka. Upravo je liberalni feminizam sa svojom logikom ne dovođenja u pitanje same institucije i produciranjem znanja koje slijedi tradicionalnu pozitivističku logiku, najpogodniji za

integraciju. U slučaju CZŠ, koji potencijal za vlastitu institucionalizaciju vidi u aktualnoj reformi visokog školstva, vrlo je vjerojatno da će postati akademsko utjelovljenje rodnog *mainstreaminga* u institucijama visokog obrazovanja. Na taj način, oslanjajući se na potporu države u procesu integracije, Centar riskira gubitak radikalne pozicije kao mjesta za kritičko mišljenje. Nadalje, strah od de-radikalizacije feminističke politike Centra može se opravdati već postojećom praksom proizvodnje prihvatljivog, apolitičnog znanja u procesu integracije.

LITERATURA

Bergman, S. "Women's Studies in the Nordic Countries – Organisation, Strategies and Resources", in *The making of European women's studies : a work in progress: report on curriculum development and related issues / ATHENA – Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe*, ed. Braidotti, R. and Vonk, E., University of Utrecht, Utrecht, 2000, Vol. 2.

Butler, J., "Against Proper Objects", in *Feminism meets Queer Theory*, ed. Weed, E. and Shor, N. Brown, University Press. Providence, 1997.

Chodorow, N., "Family Structure and Feminine Personality", in *Woman, Culture and Society*, ed. Rosaldo et al., Stanford University Press, Stanford, California, 1993.

Delphy, Christine, "Rethinking Sex and Gender", in *Gender: A Sociological Reader*, ed. Jackson, S. and Scott, S., Routledge, 2002.

Fairclough, N., *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, Routledge, London and New York, 2003.

Filipović et al. (ur.), *Engesko-hrvatski rječnik, Školska knjiga*, Zagreb, 1999.

Gill, A., and Whedbee, K., "Rhetoric", in *Discourse as Structure and Process*, ed. van Dijk, T. A., Sage Publications 1997.

Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj: akcijsko istraživanje, ur. Barada, V., Janušić, J., Kašić, B., Pešut, J., Centar za zenske studije, Zagreb, 2003.

Hennessy, R., *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, New York and London, 2000.

Kašić, B., "Women's Studies in Croatia: Between Feminist Sensibility and Critical Responsibility", in *The making of European women's studies : a work in progress: report on curriculum development and related issues / ATHENA – Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe*, ed. Braidotti, R. and Vonk, E., University of Utrecht, Utrecht, 2005, Vol. 5.

Kitzinger, C. and Wilkinson, S., "Deconstructing Hetero-sexuality: a Feminist Social-constructionist Perspective", in *Practicing Feminism: Identity, Difference, Power*, ed. Charles, N. and Hughes-Freeland, F., Routledge, 1996.

Kitzinger, C. and Wilkinson, S., "Theorizing Heterosexuality", in *Heterosexuality. A Feminism and Psychology Reader*, ed. Wilkinson, S. and Kitzinger, C., Sage Publications, 1994.

Knežević, Đ., "Kraj ili početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj, u *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, ur.. Feldman, A., Ženska infoteka, Zagreb, 2004.

Lowe, M. and Benston, M. L., "The Uneasy Alliance of Feminism and Academia", in *A Reader in Feminist knowledge*, ed. Gunew, S. Routledge, London, 1991.

Maynard, M., "Women's Studies", in *Contemporary Feminist Theories*, ed. Jackson, S. and Jones, J., Edinburgh University Press, Edinburgh, 1998.

Rich, A., "Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence" (1980), in *Blood, Bread, and Poetry: Selected Prose, 1979-1985*, Norton, New York, 1994.

The making of European women's studies : a work in progress: report on curriculum development and related issues / ATHENA – Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe, ed. Braidotti, R. and Vonk, E., University of Utrecht, Utrecht, 2000-2005, Vol. 1-5.

Wilton, T., *Lesbian Studies: Setting an Agenda*, Routledge, London and New York, 1995.

Wilton, T., *Sexual (Dis)Orientation: Gender, Sex, Desire and Self-fashioning*, Palgrave Macmillan, 2004.

Wittig, Monique, *The Straight Mind and Other Essays*, Beacon Press, 1992.

Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu, ur. Dijanić, D., Merunka-Golubić, M. Niemčić, I., Stanić, D., Centar za ženske studije, Zagreb, 2004.